

मनोगत

बुलडाणा ते अंजिठा मार्गावर बुलडाणा जिल्ह्यातील पाडळी ह्या लहानशा गावी संयुक्त समृद्ध शेतकरी कुटुंबात १९४४ साली माझा पवार घराण्यात जन्म झाला. पवार घराणे नावाजलेले. घरात आजोबा,चार काका व चार काकू. आत्यांच्या मुली, चार काकांचे व आम्ही भांवडे अशी सर्व मिळून एकोणतीस जणांचे कुटुंब होते. त्यात शेतीत काम करणारे सालदार,महिनदार व सावकारी वसुल करणारा दिवाणजी एक जण असा राबता ह्याशिवाय रोजचा पाहुणा रावळा कोणीना कोणी जेवणाच्या पंक्तीला असायचा. वडील नामदेवराव पवार हे आमदार व स्वातंत्र्य सैनिक. सन १९३२ च्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीत सहभागी झाले. सहा महिने अकोला येथे सश्रम कारावासाची शिक्षा होऊन जेल झालेले.सर्व वातावरण राजकारण व शेतीचे, आम्हां सर्व नातवंडावर हेच संस्कार झालेले.

त्या काळात लहान गावात दळण्याच्या चक्क्या नव्हत्या.त्यामुळे घरी सर्व आई, काकींना आळीपाळीने जात्यावर दळावे लागे.दिवसभर शेतीची कामे व मोठ्या कुटुंबाचा स्वयंपाक करीत असत, भल्या पहाटे माझी आई आणि काक्या सकाळीच रामप्रहरी जात्याला ईश्वर मानून एक-एक धान्याचा घास जात्यात टाकायच्या. भल्या पहाटे गोड गळ्याने सुख-दुःखाच्या भाव-भावनांची अभिव्यक्ती करीत रोज सकाळी माझ्या कानावर सणवार, अहेवमरण,फुगडी,दसरा,दिवाळी सीतादेवी ही गाणी पडलेली असल्याने मनाला समृद्ध जाणीवा झालेल्या, त्या जाणीवांची अभिव्याप्ती व्यक्ती लिहून व्यक्त झाली.

त्याकाळी मुलींना जास्त शिकवत नसत.लिहीता,वाचता आले की पुरे.गावात आठव्या वर्गापर्यंत शाळा होती, परंतु मला ७ वीतच घरी बसविले. दोन वर्षे माझी वाया गेली. परंतु शिकण्याची जबरदस्त उर्मी होती,म्हणून वडीलापासून प्रेरणा घेऊन सन १९६० साली माझे लग्न झाल्यावर खाजगी रितीने मॅट्रीक,बी.ए.,एम.ए.केले व पीएच.डी केली. या सर्वांसाठी माझे मिस्टर सार्वजनिक बांधकाम खात्यात त्यावेळी ओव्हर सिअर होते.त्यांनी मला प्रोत्साहन देऊन सहकार्य केल्यामुळेच मी हा पल्ला गाठू शकले.

पीएच.डी.करण्याकरीता मी लोकगीतांचे संकलन करण्यासाठी मेहकर परिसरातील सुमारे ८० गावांमध्ये फिरून २० ते २२ हजार लोकगीते जमविली व त्यांचा चिकित्सक अभ्यास करून सन १९८९ मध्ये नागपूर विद्यापीठाची आचार्य पदवी मिळविली, त्यावरूनच मी

प्रेरक ललकारी मासिकात दोन वर्षे लोकगीतांवर एक सदर चालविले,ते लोकांना खुपच आवडले होते. त्याचवेळी मी लोकगीतांवर दोन पुस्तके ही छापली होती.

पुढे मी स्त्री मुक्ती संघटनेच्या चळवळीत सक्रीय झाले तेंव्हाच लक्षात आले की, स्त्रियांसाठी आपण काहीतरी केले पाहिजे तरच आपल्या शिक्षणाचा उपयोग होईल.माझ्या मिस्टरांच्या नोकरी निमित्ताने मेहकर,वाशिम,चंद्रपुर वरोरा येथे असतांना बरेच अनुभव आले. स्त्री म्हणून लग्नानंतर टाकून दिलेल्या पीडीत,परित्यक्ता स्त्रियांच्या व्यथा वेदनांवर लिखाण सुरु केले.त्यामुळे अनुभव संवेदनशील व व्यापक झाले.त्यानंतर सन १९९३ साली बुलडाण्यात येऊन स्थानिक झाल्यानंतर स्त्रियासाठी काम सुरु केले.

परित्यक्ता सीता लिहिण्यामागच्या प्रेरणा स्त्री मुक्ती संघटनेचे मासिक प्रेरक ललकारीमध्ये दोन वर्षे सदर चालविल्यामुळे मला मोलाचे प्रोत्साहित केलेले आहे. संकलित केलेल्या लोकगीतांवर दोन पुस्तके प्रसिद्ध होऊन बाकी लोकगीते तशीच पडून होती. काळोघात ह्या संस्कृतीचे हे लोक साहित्याचे समृद्ध दालन नष्ट होऊ नये म्हणून पुढच्या पीढीसाठी ते अत्यंत उपयुक्त ठरणारे आहे.पुर्वीच्या काळी आम्ही कसे जगत होतो, सणावारांच्या,उत्सवाच्या मागचे हेतू काय आहेत? जे आजकालच्या काळात उपयोगी नाहीत ती काळोघात नष्ट झाली, जी मौलीक आहेत ते पिढ्यांन पिढ्या बोली भाषेत मौखिक परंपरेतून न शिकलेल्या स्त्रियांनी जतन करुन ठेवले आहेत.मानवी जीवनाची जुन्यात जुनी अवस्था पाहण्याच्यादृष्टीने ही लोकगीते महत्वाची ठरतात,ती लोकगीते बोलीभाषेत असल्याने प्रमाण भाषेला समृद्ध करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यामध्ये आहे,जे अभ्यासक आहेत,संशोधक आहेत, त्यांच्याकरीता हा अत्यंत उपयुक्त असा अनमोल ठेवा जतन होणे गरजेचे आहे.स्त्री जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी आदीम स्त्री रुपे असल्याने लोकगीतांची उपयोगीता मला महत्वाची वाटते. ह्या व्यापक व्यक्तीमत्वाचे विविध पैलुंचे लुभावणारे रुप नक्कीच आपल्याला, मला थक्क करुन सोडते.स्त्री जीवनाचे विविध कंगोरे अभिव्यक्त झालेले असून त्यात विचार गर्भताही आहे. लोकगीतात व्यक्त होणारी स्त्री निरक्षर असली तरी शहाणी व अनुभव सिद्ध आहे.

अनेक समारंभांना,विविध कार्यक्रमांना व विधींना हजर राहुन उदा.नागपंचमी, भुलाई,नागबारी,गुराखी,दिवाळीची गाणी इत्यादी कधी पायी,कधी बैलगाडी तर कधी बसमध्ये फिरुन कामाच्या ठिकाणी जाऊन लोकगीते व विधी-विधान संकलित केलेली आहेत.

ही गाणी देत असतांना अनेक स्त्रियांनी आपआपले व्यक्तिगत जीवन ही मोकळे करून दाटलेल्या हुंदक्यांना वाट करून दिली. यात लग्न झालेल्या स्त्रियांना अनेक अन्याय, अत्याचार, मानसिक, आर्थिक, पुरुष सत्ताकांचा सासुरवास, मुकाट गायीसारखा सोसतात. त्यांना सीतेचा सासुरवास जणु आपलाच सासुरवास वाटतो, गातांना त्यांना आपलीच कथा कैवार घेतांना स्त्रीच पुढे आलेली दिसते. कुणी राजपुत्र, महाराजा, तिच्या त्यासाठी आलेला दिसत नाही. एकेका स्त्रीच्या गळ्यात सीतेचा सासुरवास, रावणाने केलेले तिचे अपहरण, तिच्यावर झालेल्या अन्यायाने त्या हुंदके दाटल्या गळ्याने गात आहेत. ह्या हुंदक्यांना कोण मोकळे करणार? हुंदक्यांना फुंकर घालून कोण न्याय देणार? असे अनेक प्रश्न मला पडायचे. ग्रामीण भागातील व शहरी भागातील ही शिकलेल्या, न शिकलेल्या, लग्न झालेल्या स्त्रियांचा हुंडा व छळ, सितेप्रमाणे मोकलून देणे, तिचा काही अन्याय नसतांना, छोट्या छोट्या कारणावरून जसे तुला स्वयंपाक येत नाही, स्वयंपाक चांगला करत नाही, तुला काही येतच नाही म्हणून हिणवत असतात. एका केसमध्ये नवऱ्याने टाकुन दिलेली विवाहीत आली होती. नवरा दारु पिवून बायकोला मारत होता, चटके देण्याप्रकारचा त्रास देत असे, कोंडून ठेवणे, विहीरीत टाकणे, विष देणे, फाशी देणे वगैरे गैरप्रकार नवरे करत असतात. कशातच सापडली नाही तर संशय घेणे, कोणासोबत बोलली? कोणासोबत गेली? का गेली ? विचारले का नाही ? अशा अनेक कारणावरून स्त्रीला टाकले जाते, संशयावरून टाकले जाते.

राम राजाने लक्ष्मणाबरोबर सीतेला वनवासात पाठविले

"वनवासा गेलीबाई रामा लक्ष्मणाची जोडी"

"बोलली कैकयी सीता न्यानं बरोबरी"

भिक्षा मागण्याच्या निमित्ताने लंकेच्या रावणाने सीतेले कपटाने पाठीवर नेले.

"लंकेचा रावण आहे जन्माचा भिकारी"

"सीतेला नेले पाठीवरी, नेऊन ठेवले मंदीरी"

हे धोब्याला माहित झाले, गावात कुजबुज झाली. शेष राजाने बोलणे ऐकुन रामाला सांगितले. रामाने लगेच लक्ष्मणाला बोलावून घेऊन माहेरी जाण्याच्या निमित्ताने सीतेस वनात सोडली. मुळ रामायणात जे जे नाही ते ह्या स्त्रियांनी गायले आहे.

"सीता चालली वनाले सैल्या येती कोस कोस"

"कशाले येताबाई शिरी मद्या वनवास. विना अन्यायानं देलं रामानं मोकलून"

"आरुण्यवनात कोन रडतं ऐका ?"

"सीतेला समजावया बोरी बाभळी बायका"
सितेला मोकलून दिले तेंव्हा ती गरोदर होती.
"लक्ष्मण देरा तुमच्या मनात कपट"
"माझ्या माहेरचा वाट रस्ता जातो धोपट"
तुम्ही मला दुसरीकडे नेत आहे.
"लक्ष्मण देरा गाडी सरकाळाची केली"
माहेरच्या मिसं सीता वधायाले नेली "
"लक्ष्मण देरा तहान लागली वनी"
"चारी नांव पुरुषाची सीता पित नाही पानी"
पळसाचा द्रोण,त्याला शिवण्याकरीता रोहिसाची काडी आहे,
पाणी आणणारा लक्ष्मणही पुरुषच आहे
पाण्याचा तलावही पुरुषीच नांव आहे.
सीतेला परपुरुषा स्पर्शही असलेलं पाणी सुद्धा चालत नाही.
मग रामाने का न्याय न देता अन्यायाने सितेला वनात पाठविले ?
सीता कोणते पाणी पिते तर
"पाणी गंगेच भरा"
"केळीच्या द्रोणाले हराळीचा दोरा"
"तुळशीची तंबु झारी पाणी गंगेचं भरा"

अशी ही सीता शुद्ध आहे.ह्या निरक्षर स्त्रियांनी लोकगीतामधून सीतेची न्याय बाजू मांडली आहे. राम राजाला पितृसत्ताक राज्याचा प्रभाव दाखवायचा होता. सीतेचा खरोखर दोष आहे किंवा नाही हे रामाने पाहिलेच नाही. तिच्या शुद्धतेचा पुरावा ह्या निरक्षर स्त्रियाच आपल्या लोकगीतामधून देतात. त्या निरक्षर असल्या तरी शहाण्या आहेत. अडाणी तर नक्कीच नाहीत.कुठे शाळा,कॉलेजला न गेलेल्या ह्या अनामिकांचे अनुभव विश्व व्यापक आहे.त्यांच्या व्यापक व्यक्तीमत्वाचे विविध पैलुचे दर्शन लुभावणारे रूप नक्कीच थक्क करून सोडते.

आजही परित्यक्तांची समस्या गंभीर आहे. सन १९८३ मध्ये औरंगाबादला मेघा पाटकरांच्या नेतृत्वाखाली एक दिवसाची राजव्यापी परित्यक्ता परिषद आयोजित केली होती. ४० ते ४५ हजार लग्न होऊन टाकलेल्या स्त्रिया,अनेक कार्यकर्त्या महिला आल्या होत्या. ह्या

"परित्यक्ता"स्त्रियांनी मांडलेल्या भावना जनसमुदाय श्वास रोखून ऐकत होता.हृदय पिळवटून टाकणारी अनेक मनोगते स्त्रियांनी मांडली.मी सुद्धा त्या परिषदेला गेली होती.ऐकतांना अनेक मुद्दे पुढे येत होते,नवरा पहिलीला टाकुन दुसरी करतो व ऐश आरामाचे जीवन जगतो. स्त्रीचा माणूस म्हणून जगण्याचा हक्कच हिरावून घेतल्या जातो.

ह्या परिषदेच्यावेळी नुसत्या महाराष्ट्रात सहा ते सात लाखापर्यंत परित्यक्ता स्त्रियांची गणती होती. त्यात ३६ ते ३७ वर्षात कितीतरी संख्या वाढली असेल, याची नुसती कल्पना न केलेली बरी.कारण,मी स्वतः ह्या स्त्रियांसाठी काम करत आहे. स्त्रीला कायम दुय्यम स्थानावर ठेवले जाते.शारिरीक, मानसिक व आर्थिक त्रास सहन करावा लागतो. पदरात दोन मुले. तिने कोठे जावे ? माहेरी क्वचितच आधार मिळतो. टाकलेली स्त्री म्हणजे जणू काही सार्वजनिक मालमत्ताच,असे समजून काही पुरुष त्यांच्यावर अत्याचार करतात, कारण ती परावलंबी असते.अण्णाभाऊ साठे म्हणतात, "स्त्रीला चारित्र्य असते व तिला ते सांभाळण्याचे लढावू स्वातंत्र्य ही असते,ती अबला नसून क्रांतीकारी सबला आहे" स्त्रीचे जिने गोठ्यातील गायीसारखे असते,तिने दावे सोडून जाऊ नये, दावे कायम नवऱ्याच्या हातात असते. या परिषदेला अनेक मान्यवर पुरुष व महिला होत्या.त्यावेळी मेधा पाटकर उद्देगाने म्हणाल्या,"तू काय मला टाकतो? मीच तुला टाकेल,मला नवऱ्याने टाकले म्हणाल्या ऐवजी मीच त्याला टाकले"असे आव्हान केले,तेंव्हा स्त्रियांनी टाळ्यांच्या प्रचंड कडकडाट या निर्णयाचे स्वागत केले, त्याने मला टाकले का ? मीच त्याला टाकले.

सामाजिक बदलासाठी स्त्रीवर अन्यायच होणार नाही, अशी समाजातील प्रत्येक घटकाने आपली मानसिकता घडविली पाहिजे.ह्या कामी सर्वांनी योगदान देणे आवश्यक आहे. ज्याला पत्नी वागविता येत नाही त्याची पात्रताच काय? माणसाने माणसाशी माणसारखे वागावे. परित्यक्तांचे प्रश्न फक्त त्यांचेच राहिले नाहीत,ते समाजाचे ज्वलंत प्रश्न झालेले आहेत. यामध्ये तिच्या मुलांवर काय परिणाम होत असतील याचा विचारही दोघांनी व समाजांनी करावा. स्त्रियांसाठी अनेक कायदे झाले आहेत. त्यामध्ये २००५ चा कायदा तर स्त्रियांसाठी खुपच महत्वाचा आहे.स्त्रियांनी त्याचा फायदा करून घ्यावा. सगळीकडे संघटना होतात, कायदे आहेत हे सर्व असले तरी स्त्रियांचे भोगवटे थांबलेत का ? नाही. म्हणून तिने रणरागीनी व्हावे व आपला लपलेला चेहरा सर्व सामर्थ्यानीशी समोर आणावा, हाच खरा यावर उपाय आहे. सीता परित्यक्तेची पंरपरा हजारो वर्षांपासून आतापर्यंत चालत आलेली आहे. ह्याला अजूनही पुरुषसत्ताच स्त्रीला आपली मालमत्ता समजून तिला टाकुन देऊन

तिच्यावर अन्याय करणे सुरुच आहे.ह्याला कोठेतरी लगाम घातल्याच गेला पाहिजे. समाजाने ही परखड भुमिका घेऊन बायको टाकणाऱ्यावर बहिष्कार टाकुन त्याचेवर स्त्रियांनीच मोर्चे आणावेत,कायदे तर आहेतच.ती पण तेजस्विनी आहे. स्त्रियांनी आपण काय करू शकतो हे दाखवूनच द्यावे.

ह्या अशिक्षित महिलांची आकलनशक्ती,सर्जनशिलता आशयगर्भ असून मुल्याधिष्ठित आहे.सप्तर्षी प्रकाशनाचे मा.श्री.सिद्धेश्वरजी घुले साहेबांनी हे पुस्तक लिहिण्यास मला प्रोत्साहित केले,प्रकाशित करण्यासाठी सहकार्य केले तसेच श्री.उत्तमराव लहाने माझे मिस्टर व माझी सून स्वाती ह्यांनी मला लेखन कार्यासाठी सहकार्य केले, हे पुस्तक संशोधनास व नवीन विषय म्हणुन वाचक, अभ्यासकांना नक्कीच आवडले, असे वाटते. या कामात आमच्या महिला कक्षाचे समुपदेशक दिपाली राऊत,विनोद जाधव,तनय झेरोक्सचे प्रो.प्रा.प्रविण खरात यांचाही खारीचा वाटा आहे.

विशेष आभार

माननीय श्री.सिद्धेश्वरजी घुले,उपअधिक्षक भूमी अभिलेख व माननीय सुश्री. कुमुदिनी घुलेताई,सप्तर्षी प्रकाशन मंगलवेढा ह्या दाम्पत्यांनी हा लेख,ओव्या पुस्तकरुपाने करण्यासाठी मला प्रोत्साहीत केले,कारण माझ्याजवळ लोकगीतांच्या मोठ्या दालनाचा संग्रह आहे,याची त्यांना जाणीव होती.त्यांच्या नोकरीसोबत असणारा माझा नातू डॉ.सौरभ तुपकर, उपअधिक्षक भूमी अभिलेख ह्यांनी आमचा संपर्क घडवून आणला व ही जी स्त्री जन्माची व्यथा वाचकांसमोर मांडण्याची मला संधी दिली याबद्दल मी त्यांची ऋणी आहे.त्याचबरोबर माझे जीवन साथी उत्तमराव लहाने ह्यांनी याकामी जी मदत केली, त्याबद्दल त्यांचे व श्री.सय्यद शेख (व्यवस्थापक) यांचेही आभार व्यक्त करते.

अर्पण

ज्या "परित्यक्ता स्त्रीयां" स्वःसामर्थ्याने आर्थिकदृष्ट्या सक्षम झाल्या,आजही ज्यांनी समाजासमोर उद्योजिका म्हणुन नाव कमावले व संसाराचा गाडा पुढे नेऊन ठेवला,सुख-दुःखात अडी-अडचणी सोसल्या त्यासर्व तेजस्विनींच्या व्यथा कर्तृत्वाला अर्पण.

माझी सुन स्वाती उमेश लहाने तसेच नातसुन डॉ.रोहिणी साळुके-तुपकर (एस.डी.पी.ओ.बाळापुर),डॉ.सौरभ तुपकर (उपअधिक्षक, भूमी अभिलेख कार्यालय) भाचा व भाचेसून डॉ.अनुश्री पवार,डॉ.चंद्रकिरण पवार (एम.डी.) व माझे नातु अन्वय,साहील, पृथ्वीराज ह्या सर्वांना स्नेहपुर्वक अर्पण.

-प्रा.डॉ.इंदुमती लहाने

लोकसाहित्यातील "सीतायन"

रामायणातील सीता ही रामाची पत्नी, राजा जनकाची कन्या. रामायणातील महत्वाची व्यक्तीरेखा असूनही, शेवटी ती उपेक्षित राहिलेली. अन्याय सहन करणारी, विना अन्याय केवळ संशयावरून "मोकलून" दिलेली. समाज व स्वतः रामही जिच्या पाठीशी उभे राहिलेले दिसत नाहीत. परंतु सर्वसामान्य निरक्षर स्त्रिया मात्र आपल्या ओवी गीतांमधून समर्थपणे जिच्या पाठीशी उभ्या राहून ती निष्कलंक व पतीव्रता आहे, असेच त्यांनी मानले आहे. तिच्या वनवासाची कथा जणुकाही आपलीच आहे, असे समजून तिचा जन्म, तिचे लग्न, गरोदरपण, तिचे डोहाळे पाळणे, तिची अग्नी परिक्षा व तिचा शेवटही भुमीशी दाखवून ओवी गितातून तिची निष्कलंकता दाखवून दिली आहे. मुळ रामायणात नाही, अशा बऱ्याच गोष्टी ओवी गितात "सीतायन" होईल एवढ्या त्यांनी गायलेल्या आहेत. अन्याय सहन करणारी परित्यक्ता सीतेचे दुःखी जीवन समाजापुढे समर्थपणे त्यांनी उभे केलेले आहे.

सीतेच्या जन्माचे ओवी गीत पहा :

"राजा जनकाने भक्ती केली मोठी"

"सापडली सीता जमिनीचे पोटी"

"राजा जनकाची भक्ती केली मोठी भारी"

"सापडली सीता नांगरा-खाली"

-लग्न-

सीतेले मांगनं अयोध्येचे मोठे लोक"

"टाके चंदनाचे पाट इंद्रसभेचे आले लोक"

"कापडी मांडव राजा जनकाचे अंगणात"

"सोन्याचं कांकण श्री रामाच्या हातात"

-वनवास-

"सीता चालली वनाले कुंकू कपाळ भरून"

"राम देखल्यान नेत्र आले भरून"

"सीता सांगे कथा राम ऐकतो निजुन"

"सीतेमुळे रामा तुले आले मोठेपणा"

"सीतेले सासुरवस जिले आला तिने केला"

"रामासारखा जोडा तिने नाही भोगू देला "

सीतेला सासुरवास जसे लोखंडाचे धन"

"सीतेमुळे रामा तुले मोठेपण "

"लाडक्या लेकीचं नाव सीता नाही ठेवू "

"सीतेच्या कर्माचा पवाडा झाला बहू"

सीतेला संशयावरून वनवासासाठी जाण्यास भाग पाडणे तेही कपटाने ते पुढील कारणास्तव.

"रामाची सीता रावणानं नेली व्हती"

"नेऊन माघारी ठेवली मंदीरी"

"अरे अरे दुष्टाधन तु तर मला लावशील पाप"

" मी तर धूतो पांघुरणाशी यांचे बोलणे चालणे"

"शेष राजाने ऐकले जाऊन रामाला सांगितले"

सीतेच्या सासुरवासाची स्त्रियांनी एवढा धसका घेतला आहे की, लाडक्या लेकीचं नांव सुद्धा सीता ठेवू नाही, अशी लोकधारणा जनमाणसात झालेली दिसते.

"राजा दशरथाला चौघे जण लेक"

"वनवासा गेला बाई राम गादीचा मालक"

राजा दशरथ कैकयीच्या पडे पाया"

"वनवासा धाडु नको राम राया"

कैकयीच्या हट्टामुळे राम राजाला १२ वर्षे वनवासाला जावे लागले. त्यांच्या बरोबर सीताही जाते व लक्ष्मणही जातो. वनवासात सीतेला रावण कपटाने पळवून नेऊन लंकेतील राजवाड्यात न ठेवता अरण्यात ठेवतो. तेवढ्याचशा कारणाने समाजातील लोकांची संशयाची कुजबुज धोब्याच्या तोंडून ऐकल्या जाते व तिला त्यामुळे "मोकलून" सीतेला वनवासात पाठवून देण्याचा निर्णय घेतल्या जातो.

"रामाने लक्ष्मणला बोलविले"

अरे अरे लक्ष्मणा, नेऊन घाल, सीतेला आरण्य वनाले"

सीता पतीव्रता, पतीव्रता कशानं ? "

"पाप लावलं एका धोब्यानं "

"सीता पतीव्रता वाऱ्याने गेला शेव (पदर) "

"लाज राखलीस देव"
सीतेला सासुरवास जिले आला तिनं केला"
"रामा सारखा जोडा जिथे नाही भोगू देला"
"एवढा सासुरवास सीतेसारख्या सईले "
"दाखवुन दिली वाट घरोघरीच्या बायाले"
"लक्ष्मण देरा गाडी सरकाळाची केली "
माहेराच्या मिसं सीता बधायाले नेली "
"वधवली सीता वधवली माळावरी"
"रक्ताचं बोट सागाच्या पानावरी"
"लक्ष्मण देरा तुमच्या मनात कपटं"
माहेरची वाट धोपट रस्ता चालला बिकट"
"अवं अवं सिताभाबी निरोप जरूरीचा आला"
" तुम्ही माहेरी चला"
"लक्ष्मण देरा बाण हाणा सोईचा"
"वंश बुडलं रामाचा"
"वधवली सीता वधवली खोऱ्यामंथी"
"पाच महिन्याचा गर्भ तिच्या मिन्यामंथी"

लक्ष्मण देरा माझ्या माहेराचे वाटेने लिंब, नारळाची झाडे आहेत, हरणाचे कळप, ऋषीचं मठ आहेत, पण तुम्ही लक्ष्मण देरा कोठे घेऊन चाललात? असा प्रश्न ती करते. तिला वध करायला नेतात, अशी कोठेही रामायणात माहिती नाही. माहेरी जायचे आहे. ह्या कपटाने सीतेला नेतात.

सीतेचे डोहाळे ते आपलेच डोहाळे म्हणुन स्त्रिया व्यक्त करतात.

-सीतेचे डोहाळे-

"सीता गर्भीण हिला महिने दोन "
"फुटले पळसाले पान"
"सीता गर्भीण महिना तिसरा"
रामाच्या बागेत केळी पिकल्या उशिरा"
"चवथ्या महिन्यात लवंगाना बहार आला"

तुळशीचे खोडाचे पाळण्याला गातं लागतात इत्यादी सर्जन-शीलता नकळत ओवीतुन डोहाळ्यात मांडून त्या सीतेच्या डोहाळ्याच्या आनंदही घेतात. रामाने सीतेला डोहाळे विचारले तेंव्हा सीतेने अरण्यात जाण्याचे ऋषीचे आश्रम पाहुन कंदमुळे खाण्याची इच्छा पुराण कथांमध्ये सांगितली आहे, असे भ्रामकथा त्यात आहे. सीता वनात जाण्यासाठी निघते तेंव्हा आपल्या कर्तव्यात कसुर न करता सीता सर्वांचा निरोप घेतांना रामाच्या पुजेत कशातच कमतरता पडु देऊ नका, असे सांगुन जाते. सुताराला सांगते की, रामाला चंदनाचा पाट बसायला दे, कोळ्याला सांगते की, पखालीचे पाण्याचे रामाला आंघोळसाठी कमी पडु देऊ नको.

"सीता चालली वनाले सांगुन गेली ते तेलनीले"

शेर शेर तेल घाला रामाच्या समईले"

"सीता चालली वनाले सांगुन गेली धोब्याले"

रामाचा धोतर जोडा वाळु घाल निंबोनीले"

बारणीला रामाच्या विड्यासाठी आकड्याची पाने आणं, माळणीस सांगितले की, रामाच्या पुजेसाठी फुले कमी पडु देऊ नको.

सीता वनवासाला निघाली तेंव्हा उजवा घेतला हनुमंत

डावी घेतली पांढरी "त्यांचा आशिर्वाद घेतला.

"सीता चालली वनाले आडव्या आल्या वनगायी"

"कधी येसाल सीताबाई ?

"आता कशाचं येणं-जाणं?

"विना अन्यायाने देलं रामानं मोकळुन "

"सीता चालली वनाले सैल्या येती कोस कोस"

"येऊ नका मायबाई सिरी माझ्या वनवास"

"बोलली कौसल्या रामा तुले नाही ग्यान ?

"सीता जडीताचं लेणं (मूल्यवान)

"अरण्या वनात कोण रडतं ऐका "

"सीतेला समजावया बोरी भाबाळी बायका"

सीता चालली वनाले आया बायाले कोंभाळी

"राम तुमच्या संबाळी"

लक्ष्मण देरा तुमच्या मनात कपट"

"माझ्या माहेरची वाट"

"आडवेलागती ऋषीचे मठ"

"वाकडी केलीवाट तुमच्या मनात कपट"

सीतेला वनात सोडल्यावर तिचे हृदयात पीळ पडणारे

जीवन स्त्रियांनी कंठ भरल्या आवाजात गायीले आहे.

"वनाचे वनफळ सीताबाई खात व्हाती"

"एवढा आशीर्वाद राम तुला देत होती "

-सीतेचे बाळंतपण-

सीतेला वनात सोडले तेव्हा ती गरोदर होती.

जंगलाच्या पाखरांने मी तुमच्या आसऱ्यांन तातोबाच्या मठी घालाव नेवुन"

"आरुण्य वनात काय दिसे लाली लाल ?"

"सीता बाळंतीण लुगड्याचं देलं पाल"

"सीता बाळंतीण दगडाची केली उशी"

"आरुण्य वनात सीता तुले झोप आली कशी ? "

येवढा वनवास सीतेसारख्या सईले "

अंकुशाचे येळी डोकं धुती नदीले"

"सीता बाळंतीण जवळ नव्हतं कोणी"

"नेतरं लावुन वाल्मीकी टाके पाणी"

"सीता बाळंतीण तिला कशाचं पथ्य पाणी "

"वनाचं वनफळ सीताबाई खात व्हाती"

"एवढा आशीर्वाद रामा तुले देत व्हाती"

"अरुण्यवनात धुपट कशाचं निघत ? "

सीता बाळंतीण पाणी डोण्यात (द्रोणात) तपलं"

"लक्ष्मण देरा तहान लागली वनी"

पळसाचं पान त्याले काडी रोहीसाची"

"सीता पित नाही पाणी चारी नाव पुरुषाची"

पुरुष बाचक ज्यांची नांवे आहेत त्यांचा स्पर्शही झालेला पाणी तिला नको आहे.
पाणी आणणारा लक्ष्मण ही पुरुषच.

"केळीच्या पानाले हरळीचा दोरा"

जाईची तंबुझारी पाणी गंगेचं भरा"

तेव्हा सीता स्त्री वाचक नावे असलेला स्पर्शाचं पाणी पिते. सीता रात्री पाणी पिऊन झोपी गेली तेव्हा लक्ष्मण माघारी अयोध्येला आले व सीतबाई जागी झाली तेव्हा लक्ष्मणाला उठुन पाहुन लागली. तेव्हा लक्ष्मणास हाका मारु लागली.

"पान वडाचं हालेना लक्ष्मण देर बोलेना"

"भरत म्हणे तु माता मही अवगुणी"

"राम लक्ष्मण भाऊ पाठवले वनी"

"गोसाई अल्लख बोलुन भिक्षा वाढ सीता माई"

"गुंफेच्या वाटेवर रामाची आज्ञा नाही"

"लंकेचा रावण आला गोसाई होऊन"

"सीतामाई जाईल सत्व घेऊन"

"लंकेचा रावण गोसाई होवुन आला होता"

"रामाची नेली सीता भिक्षा घेता घेता"

"जटायु पाखरु सांगे खून"

"सीता नेली रावणानं"

"जटायु पाखरु बसलं वाटवरी"

"रावणानं सीता नेली पाठीवरी"

जटायु पाखरु भुईभुईले सांगत"

"कपटी रावणानं सीता नेली सांगत"

"जटायु पाखरु चोचीमंधी दुखावल"

"सीता रावणानं नेली सांगत"

त्याने सीतेला नेऊ नये म्हणुन खुप प्रयत्न केले व आपल्या जिवाची पर्वा केली नाही, तरीही कपटी रावणाने सीता हरण केलेच.

"राम गेले वना नाही नेला रथ मेणा"

"कौसल्या म्हणे हळु चाल नारायणा"

"वनवासा गेले राम-लक्ष्मण दोघे जण"
"बोलली कैकयी सीता न्यानं संग"
"सीताबाई म्हणे वनवासी जीवा"
"भरुन झाले बारा वर्स डोंगराले नाही दिवा"
"वानरांचा खेळ झाडाच्या फांदी फांदी"
"बोलली सीताबाई बाळ पडल पाण्यामंधी"
"बोले वानर तुहं रडतं पाळण्यामधी, घेऊन येणं आधी"
"आरुण्य वनात मारोती गेला पायी"
"पडल्या फळाची आज्ञा घायानं सीतामाई"

सीतेचा शोध घ्यायला मारोती जेव्हा जातो तेव्हा त्याने सीता अरण्यात होती तेथे त्याने धुडगुस घातला तेव्हा सीता त्याला म्हणाली की तु फक्त खाली जमिनीवर पडलेली फळे खा, ती पडल्या फळाची आज्ञा त्याने पाळली.

"आरुण्यवनात गवताची केली शेज"
बोलली सीताबाई अंकुश बाळ तुह्या पितीयाच राज"
"आरुण्यवनात दिवा जळतो पाण्याचा"
"झाडाला पाळणा सीताबाईच्या तान्ह्याचा"
"सीता बाळंतीण तातोबाचे मठी"
"कशाचा कात बोळ निंबाच्या पालावाटी"
"सीता बाळंतीण हिले बाळत्याची वाण (कमतरता) "
"तोडी वडाचे पानं"
"मंदोदरी रावणाले सांगे ज्ञान"
"नका जाऊ गुंफेवर सीता आगीच धन"
"अशोक वनात सीता रडती एकली"
"देवा मारोतीनं मुद्रिका झोकली"
"बोलली मंदोदरी येणं सीता पान खावू"
"रामाच्या परीस राज्य रावणाचं लेवू"
"सीता म्हणे मंदोदरी तु माझी मावशी"
"तुमच्या सारखी रामा घरी आहे दासी"

"बोलली सीता तातोबा महे बापा"

अंकुश मद्यापाशी मव्हा कोणाले देता झोका ? "

"सीता गेली धुणं धुया संगं अंकुश नेला"

"देवा तातोबानं लहु धर्माचा केला"

सीता तातोबांना म्हणते,अंकुश माझेजवळ आहे. तुम्ही कोणाला झोका देता? सीतेला अंकुश व लहु असे दोन जुळे झाले होते,पण त्या काळात जुळे होणे हे समाजमान्य नव्हते. विज्ञान एवढे पुढे गेलेले नसल्याने सीता शुद्ध असण्यासाठी तातोबानी लहु असा अमानवी केल्याची घटना दाखविली. सीता परम पतीव्रता होती. जुळी मुले होणे हे अनैतिकतेचे लक्षण मानण्यात येत असे, विज्ञान एवढे पुढे गेलेले नसल्याने त्यांना असे म्हटले आहे. स्त्रियांना हा प्रश्न पडला असता म्हणुन लहु बाळाची कथा त्यात घातली असावी.

"मारला इंद्रजीत सीताबाई तुझ्यापायी"

"बळखला नाही लक्ष्मण जवाई"

सपन पडलं मंगळसुत्र गळलं"

रावणाचं मरण मंदोदरीला कळलं"

मारला इंद्रजीत रक्ता भरली पायरी"

बोलली सीताबाई बरा मारला वयरी"

लंकेचा रावण तुही हलकी भावना"

असा लावला कलंक सीतेच्या भलेपणा"

लंकेचा राजा गेला लंकेला मानून"

विभीषण याचा बंधु राज्य करतो अजून."

सीतेला शोधायला नीळ, नळ जांबुवंत"

देवा मारोतीनं सेतू बांधला पाण्यात"

समुद्रावर सेतु बांधण्याच काय काज ?

सव्वा लाख वानरं लंका लुटाया आज"

ना बाणावरी बाण बाण चालले झुकत"

बाप लेकाची लढाई सीता बाईच्या देखत"

भरुन बारा वर्ष झाले सीताबाईच्या तपाले

लव-कुशाची जोडी वळखु येईना बापाले

बाणावरी बाण बाणाचं आंथरुण ।

राम बोले रथातुन तुमचे गुरु कोण? ॥

लहु-अंकुश सीतेचे कैवारी ।

सोडले बाण रामचंद्र पित्यावरी ॥

समाजातील सर्वसामान्य स्त्रियांच्या बाळतंपणातील दैना येथे सीतेच्या रुपाने ओवीतुन अभिव्यक्त झालेल्या पहायला मिळते.सीता एक राज्यकन्या एका समर्थ राजाची राणी असुनही तिला जमिनीवर झोपावे लागते, दगडाची उशी घ्यावी लागते, पाणी नाही, जवळ माणुस नाही, बोरी बाभळी ह्या स्त्रियांच्या रुपात तिला समजावतात, पाठीशी उभ्या राहतात तिला अन्याय सहन करुन विना अन्यायाने वनवास पत्कारावा लागतो.आपण तर सर्वसामान्य स्त्रीया.मग आपल्या वाट्याला याहीपेक्षा अधिक दुःखे असतील तर काय नवल? असे येथील संस्कृतीने आम्हां स्त्रियांना सांगुन आमचं जिणं हराम केलं. कोणत्याही वयात आम्हांला घर सोडुन जायला सांगीतलं जातं,ह्या गीते गाणाऱ्या स्त्रिया निरक्षर असल्या तरी त्यांनी ह्या प्रश्नांना तोंड फोडले आहे.

रामायणातील सीतेवर स्त्रियांचे अतोनात प्रेम आहे. सीतेचा काहीही दोष नसतांना का बरे तिला मोकलुन दिले? सीतेवर रामाचे अतोनात प्रेम असूनही त्याने राजाला न शोभणारे कृत्य केले. वास्तविक,सीतेने रामाला त्याचा जाब विचारायला हवा होता. हे प्रभो तु १४ वर्षे सीता विरहीत कसा अयोध्यात राहु शकला ? पण ती विचारु शकली नाही. भारतीय पंरपरेत स्त्रियांनी पतीला उलटुन बोलायचे नसते.सीताही बोलु शकली नाही, उलट कपटाने तिला गरोदरपणात वनवासाला पाठविले गेले.

"अंकुष बाळ लहु कोणाचा सांगू ?"

"सीतेच्या सत्त्वानं धरणी झाली दुभंगू"

"बोलले तातोबा सीता सत्व पाहु दे"

"पुर मावचा येऊ दे, मठं वाहुन जाऊ दे"

सीता पतीव्रता उभी हात जोडून"

"अभंग गंगुबाई आली पहाड फोडुन"

येथे एका संकटग्रस्त स्त्रीला दुसरी संकटग्रस्त नदीरूपी स्त्रीच मदतीला धावते. सीतेला जसे अग्नी दिव्यातुन जावे लागते तसेच आजही समाज स्त्रियांना अग्नी दिव्यातून तावुन सुलाखुन घेत असतो, म्हणुनच एका स्त्रीची कहाणी दुसऱ्या स्त्रीला आपली वाटते.

म्हणुनच सितेचा वनवास,तिचे भोगवटे,सीतेचेच नसुन संपुर्ण स्त्री जातीच्या प्रतिनिधीक स्वरूपाचा वनवास ठरतो. सीतेवर संपूर्ण "सीतायन" होईल एवढी विपुल ओवी रचना ही निरक्षर स्त्रियांनी केलेली आहे.

सीतेचा व भूमिचा काय संबंध ? :-

भुमिने दुभंग होवुन सत्वशील सीतेला स्वतःच्या उदरात जागा दिली. अशा सीतेचा जन्मही भूमीतूनच व अंतही भूमीतच झाला असाही लोकगीतांधुन उल्लेख येतो. सीता ही कृषीची देवता आहे,यावरुन सितेचा कृषीशी संबंध आहे असे दिसते.जनक राजास ती नांगरतांना सापडली. नदी रुपी धरणी दुभंग होवुन सीतेला आपल्या पोटात सामावुन घेते, सीतेचे सत्व त्यातुनच सिद्ध होते.

सीता ही कृषीची देवता आहे.ऋग्वेदाच्या ४ थ्या मंडळात सीतेला "कृषी" देवता म्हणुन आवाहन केलेले आहे."हे समृद्धी देवल स्त्रीया देवी तु आम्हांला विपुल धन संपत्ती देण्यासाठी उपस्थित हो", असे स.रा.गाडगीळ म्हणतात.

रा.चि.ढेरे यांनी "लज्जागौरी" ग्रंथात राघवराम हा सीता (नांगरलेली जमीन) नामक भूमी देवतेचा पती आहे.सीताही वेदकाळापासून सृजनशील म्हणुन गाजते आहे. अशातऱ्हेने सीता ही कृषी समृद्धी यावी म्हणुन सुफलनाची देवता ठरते. लोकगीतामध्येही न कळता हा कल्पना बंध येतो. शेतीत कष्ट करणाऱ्या स्त्रियांना ती शेतीची देवता म्हणुन अधिक महत्व वाटत असावे.

इरावती कर्वेनी "परिपुर्ती" पुस्तकात म्हटले आहे की, सीता जर पतीव्रता होती तर दुसरा मुलगा कुणाचा असा प्रश्न स्त्रियांना पडलेला आहे. याकाळी जुळी मुलं होणे अनैतिक मानली जात होती, म्हणुन लहु अंकुशाची कथा त्यात घातलेली आहे.

"सितेला सासुरवास जसे लोखंडाचे घन ।

सीतेमुळे रामाले मोठेपण"॥

वनाचे वनफळ सीताबाई खात व्हाती ।

एवढा आशिर्वाद रामा तुले देत होती ॥

अरुण्यात ऐवढा त्रास सीतेला झाला,

तरी ती रामाला आशिर्वाद देत होती,

त्याचे वाईट चिंतीले नाही.

सिता पतिव्रता वाच्यानं गेला शेव (पदर) ।

लज्जा राखतील देव ॥

रामाघरची सीता आहे, आमच्या आसऱ्यान ।

तातोबाच्या (वाल्मीकी) मठी घालावी नेवून ॥

अंकुश पोटातला लहू कोणाचा सांगू ? ।

सीताच्या सत्त्वानं भूमी झाली दुभंगू. ॥

रामाने सीतेला धोब्याच्या सांगण्याने संशय घेवुन 'मोकलुन' दिले.

मोकलून दिले स्त्रिया ओवीतं म्हणतात, माहेराचे मिस सीता वधायाला नेली तर डोहाळ्यामुळे सीतेला ऋषी मुनीचे मठ व आरण्य पाहण्याची इच्छा झाली असे राम म्हणतात किंवा सीता म्हणते लक्ष्मण देरा बाणहाणा सोईचा वंश बुडलं रामाचा. पुन्हा म्हणते लक्ष्मण देरा तुमच्या मनात कपट माझ्या माहेराची वाट रास्ता जातो धोपट आणि ह्या रस्त्याने ऋषींचा मठ आहेत. तुम्ही तर मला आरुण्याच्या मार्गाने नेत आहात. जिथे माणसाचा थारा नाही, पाखरांचा वारा नाही, अशा निर्जल ठिकाणी मला का सोडता ?

खरं म्हणजे सीता ही शुद्ध आहे हे वारंवार अनेक प्रतीकातून, कृतीतून हे सिद्ध झालेले आहे. देवधर्म ही तिच्या बाजूने आहेत.

राम करता राम, अमृताचे ताट ।

रामाच नांव हृदयी मद्या परिपाठ ॥

राम करता राम, राम मुखात मावेना ।

रामाचे नांव पाप्याच्या तोंडी येईना ॥

राम करता राम, उपकारी मोठा ।

तुझ नाव घेता नाही मोडायचा काटा ॥

रामाचे नांव तोंडाने म्हटले झोपेत ही घेतले तरी सर्व विघ्न परतुन जातील. लहान मोठ्यांच्या तोंडी राम आहे, त्याचे नांव घेतांना आम्हांला शिण येत नाही. एवढा हा रामायणातील राम त्यांच्या राज्यासारखे रामराज्य असावे ते आदर्श राज्य समजले जाई, कुणावरही अन्याय होत नाही. कैकयीने कपटाने राम सीतेला वनवासात पाठविले. त्यातही एका धोब्याने संशय घेतल्याने रामाने तिला त्यागले, मोकलुन दिले. खरेतर सीतेमुळे रामाला मोठेपण होते. सीतेचे शुद्ध असणे, पतिव्रता असणे सर्वमान्य होते पण रामराज्याने सर्वासमोर सीतेवर अन्याय का ? केला त्या अन्यायाची शहानिशा का केली नाही ?

यासंदर्भात प्रसिद्ध कवयित्री अमृता प्रीतम यांच्या काव्यपंक्ती अत्यंत वास्तवता दर्शविणाऱ्या व मार्मीक आहे.

त्या म्हणतात रामा सीते विरहीत राम हा

एकटा राजवाड्यात खरोखर कितीतरी वर्ष कसा राहू शकला ?

सिते ? तुही अग्नी परिक्षा दिली, ती परिक्षा आजही कित्येक स्त्रियांना घ्यावी लागत आहेत.आजही समाज नुसता संशयावरून बायकांना त्यागून मोकलून देवून दुसरे लग्न करतात. पुरुष स्त्रि विना खरचं शुद्ध असतो का? की स्त्रीनेच तेवढी अग्नी परिक्षा दयायची! हजारो वर्षे हेच चालत आले आहे,त्या म्हणतात सीते तू का? रामाला अग्नी परिक्षा मागीतली नाही ? किंवा तु का अग्नी परिक्षा दयायला नकार दिला नाही,तु शुद्ध आहे, परपुरुषाच्या स्पर्श असलेले पाणी सुद्धा तु पीत नाही.

अगोदर सीता येते नंतर राम सीताराम. सीते शिवाय रामाला मोठेपण नाहीच यावर, "मी परित्यक्ता सीता बोलतेय होय !"

अव अव सीताभाबी निरोप जरुरीचा आला ।

तुम्ही माहेरी चला माहेरी जायचं नव्हत मज

रामाच्या चरणी मरावं असे मला वाटते. ॥

कैकई सासूबाई भूकेले राम वाढाव भोजन ।

पाची पानाचा ईडा केला रामाच्या मुखी देला त्याच घटकेला ॥

सीता रथात बसली । रथ येसीत दाटला ॥

राम सभेचा उठला डाव्या कनगळी लोटला ॥

आडवा घेतला हनुमंत । उजवी घेतली पांढरी ॥

कुंकू कपाळ भरुन । रामाने देखल्यानं आले नेत्र भरुन ॥

एका परित्यक्ता स्त्रीने अतिशय कोसळल्या स्थितीत असतांना दाखविलेला मोठेपणा भारतीय स्त्रीलाच शोभून दिसतो.साश्रू नयनांनी ती रामाचा निरोप घेतले मी असा काय गुन्हा केला की, मला रामाने त्यागावे ?

सीता वनवासी वन पाखरा वन पाखरा बोल

रामाने कस केल वनामंथी मोकलून देलं.

अरुण्या वनात सीता रडती पडती ।

केस कुरळे तोडती ॥

आरुण्य वनात कोन रडत पैका ।
 सीतेला समजवया बोरी बाभळी बायका ॥
 जंगलाच्या पाखरांनो मी तुमच्या आसऱ्यानं ।
 घाला तातोबा (वाल्मीकी) चे मठी नेवून ॥
 सीता म्हणे मह्या वनवासी जीवा ।
 भरुन झाले बारा वर्स वनामधी नाही दिवा ।
 सीता पतीव्रता उभी हात जोडुन ।
 अभंग गंगुबाई आली पहाड फोडून ॥
 आश्रमातही तिच्या चारित्र्यावर शिंतोडे उडवले जातात
 तातोबा म्हणतात ?
 लंकेचा रावण आहे जन्माचा भिकारी ।
 आधी नेली सीता मग पडला ईचारी ॥
 एवढा वनवास सीते सारख्या सईले ।
 अंकूशाचे येळ डोकं धूती नदीले ॥
 सीता बाळांतीन जवळ नव्हतं कोणी ।
 नेतर लावुनी तातोबा टाके पाणी ॥
 आरुण्य वनात काय दिसे लाली लाल ।
 सीताबाई बाळांतीण देलं लुगड्याच पाल ॥
 आरुण्यवनात धूपटं कशाच निघतं ।
 सीताबाई बाळांतीण पाणी डोण्यात तपतं ॥
 सीता बाळांतीण कशाची पत पाणी ।
 कडूनिंबाचा रस पिली ॥
 लंकेचा रावण गर्वान पेटला ।
 अंजनीचा पुत्र याले वरशिळ भेटला ॥
 आरुण्यवनात मारोती गेला पाई ।
 पडत्या फळाची आज्ञा घ्यानं सीताबाई ॥
 आरुण्याचे वाट रथ कोणाचा पळतो ।
 सीताबाईचा पदर बुदीचा लोळतो ॥

सीतेला वनवास झांडाझुडा आला खेव ।
बोलले महादेव सीता सावलीले येवं ॥
वानराचा खेळ झाडाच्या फांदो फांदी ।
बोलली सीताबाई बाळ पडलं पाण्यामंघी
बोलले वानर तुझं रडत झोक्यामंघी घेवून येनं आधी ॥
सीता करे दान काळ्या रेघेच्या आतून ।
सत्वाची सीता म्हणे जा ! जोगड्या येथून ॥
लंकेचा रावण लंकेमध्ये उभा व्हता ।
सीता नेली धर्म घेता घेता ॥
जटाऊ पाखरु बेलाच्या झाडावरी ।
कपटी रावणानं सीता नेली खांदयावरी
मोती उनारत गेली ॥
आरुण्य वनात सीता एकली रडती ।
देवा मारोतीना मुद्रीका रामाले फेकली ॥
साती समुद्र मारोती ह्या पोहला ।
शोध सीतेचा लावला.॥
हाती सोन्याची कातरी कमळ केळीच कातरी ॥
सीतेले सासुरवास चारी कवाड लावून ।
हिचे माय बाप आले बैरागी होवून ॥
आरुण्य वनात तातोबा गाणी गातो ।
अंकूशाचे येळ पांचवी गाजवतो. ॥
लहू अंकुश दोन्ही बाळ खेळती ।
हाती सोन्याची कातरी कमळ केळीच कातरी ॥
एवढा सासुरवास सीता सारखा सईले ।
दाखवून देली वाट । घरोघरीच्या बायाले ॥
सीतेचा सासुरवास राम ऐकतो निजून ।
कवळं हयाच मन आले नेत्र भरून ॥
सीता सांगे कथा राम ऐकतो निजून ।

पायी रावणाची लंक जळते अजुन ॥

रामायणासारखे व्यवहार गृहकृत्य सीतेची ही ओवी गितामधुन गायले तिचे शुद्धीकरण रामाचा पश्चाताप वाल्मीकीनी केलेले तिचे बाळंतपणाची कामे आश्रमातील ऋषींसह आलेला तिचा संशयाची सत्वपरिक्षा यांनी घेतली. लहू अंकुश सीता ही जडीताच लेण म्हणजे अतिशय महत्वाची किर्तीवान सत्वशील निष्कलंक आहे. सीतेचा रावणाकडून अपहरण मंदोदरीने तिच्या अपहरणाच्या कृत्याबद्दल केलेली कान उघाडणी सामान्य माणूस मात्र तिच्या सहाय्यास आलेला नाही. बोलीभाषेतुन ही गोष्ट दर्द भन्या आवाजात जेव्हा ह्या महिला गातात तेव्हा गातांना त्यांच्या मनात सीतेविषयीची सहानुभक्ती शब्दा शब्दांत व्यक्त होत असते.

आपल्यालाही त्यांच्या ह्या भावनांमध्ये समरस व्हावेसे वाटुन आपला प्राण कानात आणून ही लोकगीते ऐकत असतो. ऐकावीसी वाटतांना शेवट पर्यंत सीतेने रामाला वाईट म्हटले नाही किंवा काही शिक्षाही दिली नाही.

यावर सीता तिच्या वेदनेतुन आपल वनवास सासुरवास अंकुश लहूचे कौतुक सांगते. सर्वमनात साठवते.

रामायणात सीतेचे थोडा फार वनवास सोडला तर खूप काही नाही. मुळातच "रामायण"च घडले की नाही याबद्दल कोठे पाऊल खुणा नाहीत. आदर्श रामराजाची ती सुंदर कल्पना रामराज्यची आहे. सीतेबद्दल फक्त ह्या स्त्रियांनी सीतायन गायले आहे. काहीही असले तरी स्त्रियांनी अन्यायाला वाचा फोडली आहे. मुळ रामायण घडले की नाही या वादात आपल्याला पडायचे नाही. परंतु आजही स्त्रियांना जे टाकून दिले जाते, महाराष्ट्रात त्या १९९४ च्या दरम्यान ६ ते ७ लाख परित्यक्ता होत्या. या परित्यक्तांचे प्रश्न अधिकच वाढत आहेत. त्यामुळे हा लाखांचा आकडा ऐवढा मोठा वाढला असेल याची कल्पना येवू शकते.

सीता पुढीलप्रमाणे आपल्या वनवासाला तोंड फोडते आहे व आपले मनोगत मांडते.

"मी परित्यक्ता सीता बोलतेय ..."

होय ! मी सीता बोलतेय, रामायणातील रामाने टाकलेली. तुम्हांला ज्ञात असलेली पहिली परित्यक्ता. हजारो वर्षांपासुन परंपरेने जिला तुम्ही पतिव्रतेचा आदर्श मानला, तो मी राम-राजाची राणी, जनकाची राजकन्या. एक भूमीकन्या. पुरुषोत्तम रामाची परित्यक्ता सीता बोलतेय !

दचकलात ना? हजारो वर्षापासून मुक्या बहिन्यासारखी का राहिली ? गप्प का होतीस? बरोबर आहे तुमचे दचकणे,अग बायांनो ! मला बोलायला मिळावे, एका स्त्रीने बोलावे असे येथल्या समाजाने स्वातंत्र्य कधी दिले आहे ? नवऱ्याने टाकलेल्या स्त्रीचे जीवन कसे असते ते मी चांगलेच अनुभवले आहे. ते दुःख मोकळे करण्याइतपत,अन्यायाविरुद्ध वाचा फोडण्याइतकी आजची सबला स्त्री मला तुमच्यात दिसते आहे.म्हणून मलाही माझ्या व्यथा वेदना मांडाव्याशा वाटतात. तुमच्याशी काही हितगुज करावेसे वाटते. आज मला तुमच्याशी हितगुज करता येते ही परिस्थिती तुम्ही निर्माण केली हे चांगले केले. याकरीता तुम्हांला येणाऱ्या पुरुष संस्कृतीशी चांगलाच संघर्ष करावा लागला असेल नाही ? परंतु हे तुम्हांला सहजासहजी मिळालेले नाही आहे.माझ्यासारख्या कितीतरी नवऱ्याने टाकलेल्या स्त्रिया, जळून मेलेल्या,पिचलेल्या स्त्रियांचे यात बळी गेल्याचे हे सर्व मी तटस्थतेने बघते आहे.तुमच्या आत्मविश्वासाच्या आधाराने, सभोवतालच्या आया बहिणींच्या हिमतीनेच मलाही आता आत्मविश्वास आला आहे. कैक वर्षापासून मनात साठवून राहिलेले कारुण्याने भरलेले हृदय मोकळे करावेसे वाटते आहे. हे सर्व सांगतांना जुन्या आठवणीने गळ्यात सारखे हुदके दाटून येताहेत. काहीही दोष नसतांना अन्यायाने मला वनवासात मोकळून दिले. एका टाकलेल्या स्त्रीच्या जीवनाची व्यथा, तिचा सल,तिच्या धगधगत्या वेदना,आणि विद्रोह मी माझ्या पदरात बांधून योग्य संधीची वाट बघत थांबली होती, ती संधी तुम्ही मला दिली. १९ व्या शतकात साध्वी सावित्रीबाई फुलेंनी वाट करून दिली, त्यामुळेच मी आज बोलू शकते नं!

सीते ! ह्या आधीच तु बोलायला हवे होते. गेल्या हजारो वर्षात कोणीच असे बोलले नाही ? एका यकाचित धोब्याच्या बोलाने तुला रामाने त्यागले तेव्हांच तु हिंमंत धरून खडसावून त्याला जाब विचारावयास हवा होता की, "हे आर्यपुत्रा! सीता विरहीत तु पवित्र कसा राहू शकला असशील ?

सखे ! तुझे म्हणणे आजच्या काळात खरं दिसत गं. आजच्या काळात असले प्रश्न विचारले तर समाज समजू शकतो. माझ्या मनात काय असे काही आले नसेल ? आले होते, ओठापर्यंत पण ... ह्या "पण"नेच स्त्री जातीचा घात केलेला आहे.त्या काळातील स्त्रियांवरील जाचक बांधने, त्यांच्यावरील मर्यादा, उलट बोललेले का समाजाने समजावून घेतले असते ? स्त्रीने सर्व अन्याय सहन करावेत, गोठ्यात बांधलेल्या गायीप्रमाणे.समाज रुढी मोडण्याची माझ्यात ताकद नव्हती. अन्याय सहन करणारी,जीवनाची आहुती देणारी स्त्री आदर्श पतिव्रता ठरत होती. तिचे देव्हारे सजविल्या जात होते. ह्या समाजाने मलाही असेच देवी

बनविले, पंचकन्यांपैकी मी एक. मलाही पतिव्रतेचा आदर्श ठरविले. परंतु माणुस म्हणुन एक स्त्री म्हणून माझा कोणी विचारच केला नाही गं ! अशोक वनात एका रामाच्या चिंतनाशिवाय मला काहीच दिसत नव्हते, किती पतीनिष्ठ होते मी ? माझे अपार पती प्रेम का समाजाला दिसत नव्हते ? कसे काढले असतील हे दिवस मी ? भोवताली सतत परपुरुषाची राक्षसी छाया. अग्नी दिव्य करुनही माझ्या शुद्धतेची, निष्कलंकतेची साक्ष ह्या समाजाला पटली नाही. मला एका गर्भवती स्त्रीला विना अन्याय कपटाने मोकळून देण्यात आले, राणी पदाच्या, पतीत्वाच्या सर्व अधिकारातून मला मुक्त करण्यात आले. काय यातना झाल्या नसतील मला? ह्या यातना एक टाकलेली स्त्रीच जाणे. काय अन्याय होता माझा? काहीच नाही, एकाही सखीच्या लालाने, एकाही धैर्यवान पुरुषाने मी निष्कलंक आहे. म्हणुन माझी बाजू घेऊ नये ? किती हा समाज भ्याड आहे. त्यांच्यात हिंमतच नव्हती माझ्यावरील व्यथा आरोपांचे खंडण करण्याची, ह्याला एक अपवाद मात्र आहे. हा अपवाद कुणा पराक्रमी पुरुषांचा एखादया प्रदेशाच्या राजाचा नाही किंवा नेहमी आकाशातून पुष्पवृष्टी करणाऱ्या कुणा देवांपैकीही नाही. तो अपवाद आहे ह्याच देशातील सामान्य स्त्रियांचानी तो ही निरक्षर स्त्रियांचा. त्यांनी आपल्या लोकगीतांमधुन ह्या सीतेच्या धवल चारित्र्याचे पुरावे दिले. तिला निष्कलंक ठरविले. तिला राम राजाहुनही थोर ठरविले. त्या म्हणतात ती पवित्र आहे, तितकीच पतीव्रताही आहे. उलट कपटाने तिला वधावयास नेले होते. सीतेच्या अंतःकरणात शिरुन त्यांनी तिचे मनोगत आपल्या ओवी गितांमधुन मांडले आहे.

"लक्ष्मण देरा गाडी सरकाळाची केली"

"माहेराचे मिसं सीता वधायाला नेली"

"लक्ष्मण देरा तुमच्या मनात कपट"

"माहेरची वाट रस्ता चालला बिकट"

"लक्ष्मण देरा बाण हाणा नेमाचा"

"गर्भ पाचा महिन्याचा वंश बुडल रामाचा"

"सीता चालली वनाले आडव्या आल्या वन गायी"

"कधी येसाल सीता माई ? "

"कशाचं येणं-जाणं".

"बिना अन्यायाने देलं रामानं मोकळून".

"सीता वनवासी वन पाखरा तु बोल ।

"रामानं कसे केलं ? वनामधी मोकळुन देलं ॥

ह्या आरण्यात इतकं धगधगते आहे की,जणु वणवा लागला आहे. तहानेने जीव कसा कासावीस होतो आहे.म्हणुन मग लक्ष्मणाला पाणी मागीतले.माझ्या निरक्षर भगिनींच्या शब्दातच ऐका ते,

"पळसाचे पान याले काडी रोहिसाची"

"सीता पीत नाही पाणी चारी नावं पुरुषांची"

रोहीस व पळस ही दोन्ही नांवे पुरुषवाचक,पाणी आणले ते ही तलावाचे व आणणारा लक्ष्मण पुरुष.म्हणून पुरुषादर्शक नावाच्या स्पर्षाचे पाणी मला कसे चालेल? मला पाणी चालते ते स्त्रीदर्शक मंगल व पवित्र वस्तुंचा स्पर्श असलेले. माझे हे मनोगत ह्या निरक्षर स्त्रियांनी त्यांच्या ओवी गितांमधुन कसे सुरेख गायीले आहे पहा,

"केळीच्या पानाले हरळीचा दोरा । तुळशीचे पानाची

"तंबु झारी, पाणी गंगेचं भरा"

माझी निष्कलंकता,माझे मोठेपण,वनवासातील माझी आगतिकता व माझे बाळंतपणाचे ही वर्णन त्यांच्याच शब्दांत त्या कशा करतात पहा,

"सीताले सासुरवास लोखंडाचे घन"

"सीताच्या सत्वानं रामाले मोठेपण"

"वनाचे वनफळ सीताबाई खात व्हाती"

"एवढा आशिर्वाद रामा तुले देत होती"

"अरण्यवनात कोन रडतं ऐका"

"सीताले समजावया बोरी, बाभळी बायका"

"अरण्यवनात दगडाची केली उशी"

"सीताबाई तुले नीज आली कशी ? "

"अरण्यवनात धुपट कशाचं निघतं ?"

"सीताबाई बाळंतीण पाणी डोण्यात (द्रोण) तपतं"

"अंकुल पोटचा लहु कोणाचा सांगू ?"

"सीताच्या सत्वानं धरणी झाली दुभंगू"

ह्या जीवनात सामान्य स्त्रियांप्रमाणे मी अतोनात कष्ट सहन केले व स्वयं सिद्ध झाले.रामाला धडा शिकवायचा मी आत्मनिर्धारच केला.त्यालाही एकटेपणाचं दुःख भोगण्याची

शिक्षा मिळायलाच हवी. म्हणून मी आत्मत्याग केला.मी ह्या शिवाय दुसरे काहीच करू शकत नव्हते. एवढी एकाच कृती माझ्या हातात होती. माझं पावित्र्य मी अथक परिश्रमानं, अतीव दुःखानं व अग्नी दिव्यानं सिद्ध केलयं.स्त्रियांनी अन्याय सहन करण्याची, अग्नी दिव्यात जाळून घेण्याची अघोरी परंपरा माझ्यापासुनच सुरुवात झाली तिचा बळी मी ठरले. ह्या जगात ह्या राक्षसी परंपरेने किती बळी घेतले असतील कोण जाणे ! कधीकधी तर मुलींचे "सीता" नाव ठेवायलाही स्त्रिया घाबरतात इतका माझ्या नावाचा त्यांनी धसका घेतलाय पहाना,

"लाडक्या लेकीचं नांव सीता नाही ठेवू"

"सीतेच्या कर्माचा पवाडा झाला बहू"

म्हणुन स्त्रियांनो ! माझे तुम्हांला सांगणे आहे की, तुमच्या जीवनाची कर्म- कहाणी अशी होऊ देऊ नका.मी बघतेय हजारो वर्षांपासून रोजच. एखादया क्षुल्लक कारणावरून स्त्रीला मुलासहीत टाकले जाते.पैशासाठी जाळते जाते, तिला वासनेची शिकार व्हावे लागते. त्यासाठी जबरीने पळुन नेल्या जाते. ह्यात समाजाला काहीच गैर वाटत नाही. कारण यात पुरुष बदनाम होत नाही,स्त्रीयांनाच बदनाम व्हावे लागते,तुम्ही बदनाम होऊ नका, परित्यक्तेचे जीणे जगू नका, स्वतःला जाळुन किंवा विहीरीत उड्या घेऊन आत्महत्या करुन जीवन स्वस्त करू नका,यातुनच समाज पुरुष सोकावतो आहे.१९ व्या शतकातल्या साध्वी सावित्रीबाईने तुम्हांला आशेचा किरण दाखविला आहे.तिलाही नाही का समाजाने त्रास दिला? पण ती डगमगली नाही.त्या युगस्त्रीने तुमच्यासाठी काय काय नाही केल ? दुसऱ्यांना शिकविण्याकरीता प्रथम स्वतः शिकली स्त्रियांना,अस्पृश्यांना शिक्षणाची दारे उघडी करुन दिली. अज्ञान, दुःख,दारिद्र्य,अंधश्रद्धांमधुन वर यायला शिकविले,स्वतःच्या पायावर उभे राहायला शिकविले. तुमच्यातला आत्मविश्वास जागृत करावयास शिकविले. माणूस म्हणुन वागण्याची, सन्मानाने राहण्याची ताकद दिली.स्त्री अबला नाही सबला आहे, हे सिद्ध करुन दाखविले.स्त्रियांचा आक्रोश,आगतिकता पाहून डॉ.बाबासाहेब आंबेकरांनी कायदयाने तुम्हांला हक्क मिळवुन दिले.तुमच्यावरील अत्याचाराला वाचा फोडायला आता कायदयाचा आधार आहे. सर्व स्त्रियांनी एक होऊन आता समाज पुरुषांना एका आवाजात सांगा :-

"स्त्री-पुरुष आहेत समान, सर्वांना न्याय"

"सर्वांना सन्मान, सांगते आमचे संविधान"

"मुलींच्या शिक्षणाचा विचार प्रधान"

"आत्मनिर्भरता ठरले वरदान"

बंद करा हुंडा घेणे, हुंडा देणे, सुनेला जाळणे,
पत्नीला विनाकारण टाकणे, त्यासाठी कायदयांची
कलमे ध्यानात ठेवणे, पत्नीला मारणे किंवा छळणे

म्हणजे सरळ तुरुंगात जाणे, हेच तुला समाज पुरुषा तुला वारंवार माझे सांगणे.

म्हणुन माझे पुन्हा सांगणे आहे की, कायदयाचा आधार घ्या, स्वयंसिद्ध व्हा,
माझ्यासारख्या परित्यक्ता बनू नका.

यात अजुन नमूद करावेसे वाटते की, अनेक कायदे आलेत. सन २००५ कायदा हा स्त्रियांसाठीच आहे. पिडीत स्त्रियांना मोफत वकील मिळू शकतो. मोडलेले कुटूंब न्यायालये सुरु झालीत. जिल्हा, तालुका स्तरावर विधी सेवा प्राधिकरण कायदेशिर मदत होईल. तिचा खर्च शासन उचलेल फक्त स्त्रीने हिमतीने पुढे पाऊल टाकायची गरज आहे. "तु मला काय टाकतो ? मीच तुला टाकते ! मी आता कात टाकली आहे. आर्थिकदृष्ट्या स्वतःच्या पायावर उभे नसणे ही मोठी अडचण स्त्रियांना न्याय मागण्यासाठी येते, तेंव्हा पत्नीने स्वावलंबी, स्वतःच्या पायावर उभे राहणे गरजेचे आहे. मी स्वतः ३५ वर्षे स्त्रियांसाठी काम करीत असतांना कितीतरी हजार स्त्रियांचे संसार जुळवून दिले, त्या आत्मनिर्भर झाल्या, कितीतरी परित्यक्ता महिलांचे दुःखी जीवन मी पाहिले आहे. अंधश्रद्धेच्या बळीही स्त्रियाच जास्त आहेत. जुन-१९९२ मध्ये मी चंद्रपुरवरून लहाने साहेबांच्या निवृत्तीमुळे बुलडाण्यास आली, तेंव्हा औरंगाबादला "परित्यक्ता परिषद" भरली होती, अर्थात मी गेली होती. मोठ्या प्रमाणात महिला मेधा पाटकर यांच्या अधिपत्याखाली जमल्या एक दिवसांची परिषद संपन्न झाली, ही परिषद अत्यंत गरजेची परिषद होती. मोठ्या संख्येने ४० ते ५० हजार महिला परित्यक्ता आल्या होत्या. त्यांचे ते विचार, त्यांना होणारा त्रास ऐकुन स्त्री जन्मा ही तुझी कहाणी एकेकीचे जीवन म्हणजे दुःखाचे गाठोडेच. मेधा पाटकर म्हणाल्या, तुम्ही प्रथम कात टाकुन निर्भर, सक्षम व्हा, सबळा बना, प्रत्यक्षात उतरावा, कुणी हातावर प्रसाद म्हणुन दुःख निवारण करू शकणार नाही. नवऱ्याला तुमची भिती वाटली पाहिजे. १० महिला जेंव्हा एकत्र येवून एखादा प्रश्न सोडवतील तेंव्हा खरे स्वातंत्र्य प्रथम ह्या स्त्रियांना "माणूस" म्हणुन जगावा, जगू दया ! पुरुष हा कर्ता, मिळविता, निर्णय घेणारा घरमालक, घररक्षक अशी समाज धारणा हजारो वर्षांपासून झालेली आहे.

स्त्री ही घर सांभाळणारी ते जतन करणारी, निर्णयाची अंमलबजावणी करणारी, सामाजाने घातलेले स्त्रीत्वाचे पायंडे पाळणारी, नवीन पिढीला जन्म देणारी, वाढविणारी, नवीन पिढीला समाजाच्या परंपरांचा वारसा शिकविणारी, तिच्या वैयक्तिक पातळीवर शांत, विनम्र, प्रेमळ असले पाहिजे. तिचे स्थान पुरुषात्वापुढे दुय्यम आहे, तिने उच्च पदाचा लाभ घेता कामा नये, तिने किती मुलांना जन्माला घालावे हे पतीनेच ठरवावे. मुलगी गर्भात असल्यास गर्भ काढून टाकावा, चार भिंतीत सुख मानावे, लिंग आधारीत तयार झालेल्या भूमिकांनी स्त्री-पुरुषांना 'माणूस' म्हणून कैद केले आहे.

निर्णय प्रक्रियेत तिचा सहभाग असावाच पण तसे होत नाही. आपल्या संस्कृतीत सारख्या शिव्या तेही काही पुरुषच देतात. "आयची", "तुझ्या मायची" वगैरे वगैरे त्यांना नम्रपणे सांगा शिवीत पहिले तुझी आई येते. म्हणी तशाच स्त्री तत्वाला हानी पोहचविण्यात येते. बैल मारावा तासी तशी, बायकोला मारावी तिसऱ्या दिसी स्त्रीला पायातली आमची वहान पायातच बरी, डोक्यावर घेवू नये, ही प्रवृत्ती स्त्रीवाचक म्हणी शिव्या हजारो वर्षांपासून आजही सुरु आहेत. स्त्री-पुरुष समानता आणणाऱ्या १८८२ क्रांतीकारी लेखिका ताराबाईंनी आयुष्य खर्ची केलं. आजही पुरुष समाज व्यवस्था स्त्रीला महिला ही भोगवस्तुच्या विखारी भावनेतून बघतात, कायदयाने तिला हक्क दिलेत. मुलगी म्हणून गर्भातच तिचा गळा घोटतात. गर्भाशय तिचे आहे, तिची मालकी हक्क आहे. किती व काय मुलं पाहिजे हे ती ठरवेल. निर्णय स्वातंत्र्य तिलाही आहेच ! स्त्री अत्याचार एवढे वाढलेत ते तिला स्त्रीला "माणूस" म्हणून तिच्याकडे आदराने, सन्मानाने, आई, बहिणींचा समान न बघता, एक मादी म्हणून तिच्यावर अत्याचार करता आणि 'तो मी नव्हेच' ही भूमिका त्यांची असते. ह्या मावल्यांनी देशासाठी प्रत्येक प्रश्नांत मग ते स्वातंत्र्य, युद्ध असो आदिवासी स्त्रीचे चिपको, जंगल बचाव आंदोलन असो, शरद जोशीच्या चांदवड शेतकरी परिषद असो. मानव मुक्तीच्या ज्या-ज्या म्हणून क्रांतीकारी चळवळी झाल्या त्यात तिने धडाडीने भाग घेतला.

परित्यक्त्या स्त्रियांनीच आता पेटून उठून आपले प्रश्न सोडवावेत. अर्धे आकाश त्यांचेही आहे. ह्या भरारी भरा पंखात बळ मग तुम्हांला सीता सारखा वनवास सोसावा लागणार नाही.

स्त्री सारखे निती, अनितीचे निकष समाजाने ही लावावेत, कितीतरी पुरुष कलंकित ठरणारे असतील दोघांनाही सारखे नियम यात सर्वच पुरुष दोषी आहेत, असे नाही. पण आपली समाजाची स्त्रीकडे बघण्याची दृष्टी सन्मानाची, मैत्रीची "माणूस" म्हणून बघण्याची

असावी. स्त्रीने ही तु मला काय टाकतो, मीच तुला टाकते, एवढे सक्षम व्हावे, अन्याय न सोसता त्यातुन बाहेर कसे पडता येईल त्यादृष्टीने सक्षम झाले पाहिजे. स्वतः लढण्याची हिम्मत यावी. स्त्री जर नसती तर ही जगरहारी चालणार आहे ? नाही आपल्या संस्कृती व निसर्गपुजेत स्त्रीचा सन्मान आहे. स्त्री व पृथ्वी ह्या सर्जनशील आहेत, म्हणूनच त्यांच्यातील स्त्रीत्वाची नवनिर्माण करणाऱ्या शक्तीची ती पुजा आहे. आपले सणवारात ह्या सर्वांची पुजा होत असते. पोळा, नवरात्र,पेरणी,संक्रांत इ.सण लग्न कार्यातही कुंडी ही मातीवर धान पेरून ठेवली जाते. कुंडी ही गर्भाच्या आकाराच्या स्त्री समान तर माती ही पृथ्वीचे प्रतीक दोन्हीचे एकत्र घालून स्त्री सामर्थ्याची ती पुजा असते.नागपंचमीस लोकसंस्कृतीत आजही जमिनीवर धान पेरून नेण्याची प्रथा गाव पाड्यावर आहे.स्त्री ह्या सर्जनशील सामर्थ्याने सर्वश्रेष्ठ शक्ती ठरली आहे.

भारतात पुरुष प्रधान संस्कृती अजुनही परित्यक्त्याचा परिपाठ आहेच. शंकुतला ही परित्यक्ता म्हणुन होती पण नंतर तिला वापस घेवून गेले. ही पौराणिक कथा असली तरी त्या कैक वर्षांच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमधून आली आहे. ही संस्कृती मातृत्वाचा पाडव करून बळी तो कान पिळी ह्या तत्वानुसार स्त्री जीवन दुय्यम स्थानावर येवुन ठेपले. त्यामुळे अनेक समस्यांचा स्त्री जीवनात प्रवेश होवून त्यांचे जीवन निराधार झाले. पुरुष कथामधील दुसरी परित्यक्ता अहिल्या होय.

"परित्यक्ता : अहिल्या"

भारतात परित्यक्तांची परंपरा फार प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. त्याही पुर्वी येथे मातृसत्ताक पद्धती अस्तित्वात होती. कालांतराने परिस्थितीनुरूप येथे पुरुष प्रधान संस्कृती प्रस्थापीत झाली, ही पुरुष प्रधान संस्कृती सुरु झाल्यानंतर स्त्रियांवरील निर्बंध वाढले. स्त्रीयांना पुरुषांची मालमत्ता समजू लागले. त्यांना शुद्रांचा दर्जा मिळाला,त्यांना हिन दर्जाची वागणुक मिळू लागली.स्त्री ही पायाची दासी झाली. तिथे स्वातंत्र्यही हिरावून घेण्यात आले व तिचा पती हा परमेश्वर झाला आणि येथपासूनच ती पतीव्रता धर्माच्या नावाखाली कायमची बंदिस्त झाली. स्त्रियांना घरातून घालवून देण्याची किंवा टाकून देण्याच्या प्रकाराची प्रवृत्ती येथपासूनच सुरु झाली. हिच परित्यक्ता परंपरेची सुरुवात होय.

'ललकारी' च्या वाचकांना सुमारे दोन वर्षांपूर्वीच्या मार्च विशेषांकातील परित्यक्ता : सीताचे अंधुकशी आठवत असेल, त्याच परंपरेतील एक दुसरी परित्यक्ता म्हणजे 'अहिल्या'

प्राचीन परंपरेतील पंचमन्यापैकी एक. रामायणात व थोड्याफार फरकाने कथा सरित्य सागरात आलेली ही कथा.

मिथिलेच्या उपवनात एक आश्रम होता. अतिशय रम्य व देवा देवादिकाना ही हेवा वाटावा असा रम्य तो आश्रम होता. मुनिवर्य महातेजस्वी गौतम ऋषींचा. गौतम ऋषींची अहिल्याही पत्नी होती. वर्षानुवर्षे ती दोघे त्या आश्रमात राहून तप करीत होते.

एकदा गौतम ऋषी आश्रमात नाहीत हे पाहून पापी इंद्राने गौतम ऋषींचा वेश धारण करून कपटाने अहिल्येबरोबर रती सुख घेतले. इंद्र मुनिवेष धारण करून आलेला आहे, हे माहित असून ही इंद्राविषयी वाटणाऱ्या कुतुहलापोटी तिला ती दुर्बुद्धी होवून तिच्या हातून हे महापाप घडले. दोघेही संतुष्ट झाल्यावर तिने इंद्राला ताबडतोब निघून जाण्यास सांगितले. इंद्र परत जात असतांना आश्रमाच्या आवारात जलाशयातून स्नानादी कर्म आटोपून परत आलेल्या त्रिकाल ज्ञानी गौतम ऋषींच्या ही गोष्ट ताबडतोब लक्षात आली. यावेळी त्यांनी अत्यंत क्रोधीत होवून त्यांनी इंद्राला शाप दिला. त्याचवेळी त्यांनी अहिल्येलाही शाप दिला. क्रोधाने ते अहिल्येला म्हणाले, 'एक हजार वर्षे तु फक्त हवा खावून कोणताही आहार न घेता याच ठिकाणी तप करीत कुणालाही न दिसता, राखेखाली एकाच अवस्थेत पडून राहशील. दशरथ पुत्र रामाचे दर्शनाने तु शुद्ध होशील. त्याचे आतिथ्य केल्याने तुझ्यातील मोह व लाभ नष्ट होईल व आनंद भरित होवून माझ्या सानिध्यात येवून पुर्वीचा देह तू धारण करशील' एवढे बोलून गौतम ऋषी एकटेच हिमालय पर्वतावर घोर तपश्चर्या करण्यास निघून गेले.

गौतम ऋषी अहिल्येला एकटेच टाकून निघून गेले. म्हणजे अहिल्या एकापरीने परित्यक्ताच झाली. नवऱ्याने पत्नीला सोडून देणे किंवा टाकून देणे ह्यालाच परित्यक्ता म्हणतात. अशा परित्यक्तांची परंपरा भारतात फार पुर्वीपासून चालत आलेली आहे. चुकूनही पतीव्रता धर्माचा प्रमाद घडला किंवा प्रत्यक्षात घडलाही नसला तरी नुसत्या संशयाने स्त्रीला कुठल्या कुठल्या अग्नी दिव्याला तिला सामोरे जावे लागते हे सीतेच्या अग्नीदिव्याने समाजापुढे ती एक रुढीच ठरली. अग्नी दिव्याच्या कसोटीला उतरूनही तिच्या एकटीच्या नशिबी पुन्हा वनवास आलाच. आजही ह्या प्राचीन परंपरेचे निकष स्त्रियांवर पुर्वीप्रमाणेच लावले जात आहेत. सीतेच्या पाय वाटेनेच तिला जावे लागत आहे. कितीतरी स्त्रियांना क्षुल्लक कारणावरून त्यागले जात आहे. त्यागणाऱ्या नवऱ्याला मात्र समाज काही करत नाही. उलट स्त्रीलाच दोषी ठरविले जातो. कारण आजची समाज धारणाच अशी आहे की, पती

कसाही वागत असला तरी स्त्रीने सदैव पतीच्या आज्ञेतच राहावे. त्याला परमेश्वर मानून त्याच्याशीच आयुष्य गुंतवावे, प्रसंगी जीवही गमवावा, दुःख सहन करीत मरावे ही समाजाधारणा आजही कमी झालेली नाही किंबहुना अधिक दृढ होत चाललेली दिसते.

ह्याच पार्श्वभूमीवर आपण अहिल्येची कथाही पाहू. एका निर्भिड अरण्यात एकाकी अवस्थेत गौतम ऋषीने अहिल्येला सोडून एकप्रकारे घोर शिक्षा दिली. तिचा काहीही विचार त्यांनी केला नाही. ही कठोर शिक्षा खरोखर योग्य होती का ? 'नाही, नाही, तो अहिल्येचा घोर अपरध होता. कपटाने झालेल्या ह्या दुष्कृत्याची भयंकर शिक्षा अहिल्येच्या वाट्याला आली.' जेथे जेथे ही कथा येते, तेथे तेथे हे दुष्कृत्य घडले, अशा दुष्कृत्याला अशी शिक्षा व्हायलाच पाहिजे, असे म्हटल्या जाते. कथा सरिसागरातही असेच म्हटले आहे. रामायण कथा सरित्सागर व समाजधारणा ह्या सर्वांचा दृष्टीकोन स्त्री विषयी अनुकूलतेचा किंवा उदारतेचा दिसत नाही, तर पतिव्रता धर्माची, योनी सुचितेचीच तरफदारी केलेली दिसते. इंद्र पुरुष, लबाड तसेच ढोंगी व कपटीपणा असे असूनही तो मात्र शाप मिळून सहीसलामत सुटला आहे. परित्यक्तेचा शाप मात्र अहिल्येच्या नशिबी आला आहे. तिच्या दुःखाची कणव कुणाला आली नाही. कोणताही पुरुष देव अहिल्येच्या बाजूने सरसावून धावला नाही, कारण अहिल्येचा बळी देऊन त्यांचे काम झाले होते. सीतेचाच वनवास व करुण कहाणी तिच्या वाट्याला आली. सीतेच्या ह्या परंपरेने पतिव्रता धर्माचे गोडवे असे नेहमीच गायीले. परंतु एकाकी, आधारहीन स्त्रियांच्या जीवनाचा स्पर्श त्यांना झाला नाही.

अहिल्येचा उद्धार कर्ताही कोण? तर ! एक पुरुष ! नव्हे मर्यादा पुरुषोत्तम राम. स्त्रीचा उद्धारकर्ता हा सुद्धा पुरुषच, हा आदर्श स्त्रियांवर कायमचा लादल्या गेला. येथे खरे म्हणजे शिक्षा व्हायची ती लंपट व कपटी इंद्राला व्हायला पाहिजे होती, तो मात्र सहीसलामत सुटला. आजही आम्ही पाहतो आहोत की, स्त्रीवर बलात्कार करणारा, स्त्रीला भ्रष्ट करणारा पुरुष समाजाच्या व कायद्याच्या कचाट्यातून निर्दोष सुटतो. परंतु अग्नी दिव्य करावे लागते ते फक्त स्त्रीलाच. कुमारी मुलीला माता बनविणारा सर्व करुन सवरुन मी तो नव्हेच, म्हणुन मोकळा होतो. स्त्रीला मात्र अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागते. मानहानी होते ती ही फक्त स्त्रीचीच. शिक्षाच व्हायची तर ती दोघांनाही व्हायला पाहिजे. परंतु तसे होत नाही, आजच्या समाज व्यवस्थेत पुरुषांच्या चुकांवर पांघरुण घातल्या जाते, ही पुरुषांच्या चुकांवर पांघरुन घालण्याची वृत्ती व जुनी स्त्री विषयक नीतीमूल्ये समाजाने आता बदलायला हवीत. सीता, अहिल्येच्या परंपरेत होरपळणाऱ्या कितीतरी स्त्रिया आज

परित्यक्तांचे जीवन भोगत आहेत.स्त्रियांच्या ह्या प्रश्नांना,त्यांच्या समस्यांना समाजात आजतरी काहीही किमंत नाही.उलट हेटाळणीच्या स्वरूपात परित्यक्तांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन अधिक दिसतो.

परित्यक्तांना कायदयाने पोटगीचा हक्क आहे पण प्रत्यक्षात कायदयाच्या गुंतागुंतीमुळे व नवऱ्याला फावणाऱ्या पद्धतीमुळे पोटगी देण्याबद्दल स्त्रियांच्या बाजूने कोर्टाचा निकाल लागूनही कित्येक वर्षे स्त्रियांना पोटगी मिळत नाही, ती केंव्हा मिळेल याचीही खात्री नसते. मग तो पर्यंत परित्यक्तेने कसे जगावे ? कोठे राहावे? कुणाच्या आधाराने जीवन कंठावे? एवढे असूनही परित्यक्ता स्त्रियांबद्दल समाज धारणा कशी असते? एखादी परित्यक्ता धिटार्ईने लढायला लागली तर म्हणतात,अरे ! तिला मोकाट राहायला हवे, नवऱ्याने टाकलेल्या बायका ह्या अशाच असतात वगैरे ! अशा स्त्रियांविषयी साधी सहानुभूती तर नसतेच मग मदत करणे तर दुरच उलट तोंड सुख मात्र चांगले घेतात. खरे म्हणजे परित्यक्तां विषयी सहानुभूती बाळगून त्यांच्यापरी आपले ही काही कर्तव्ये आहेत,याची जाणीव समाजाने ठेवायला हवी. सासरहून माघारी घालविलेल्या मुलींविषयी आई बापांनी तरी त्यांना आधार द्यायला हवा. तिचा आत्मविश्वास वाढेल, तिची मानसिक परिस्थिती चांगली राहील,याची काळजी घ्यायला हवी तरच त्यांना आत्महत्येपासून वाचविता येईल.परंतु ती मेल्यानंतर कोरडी सहानुभूती दाखविणारेच जास्त दिसतात.असेही निदर्शनास आले आहे की, पोलीस स्टेशन किंवा कोर्टात ह्या केसेसंना अत्यंत महत्व दिल्या जाते.खरे म्हणजे सोसण्यापलीकडे जेव्हा अत्याचार वाढतात तेव्हाच स्त्रिया ह्या मार्गाचा अवलंब करतात. परंतु हे करतांना त्यांनी स्वतःचे घर मात्र सोडू नये, ते तिचेच असते.

"परित्यक्तांसाठी संघटनात्मक कार्य :"

परित्यक्तांसाठी महाराष्ट्राचा प्रत्येक जिल्ह्यातील आकडेवारी पाहिली तर स्त्रियांच्यावर होणाऱ्या अत्याचाराची ही वाढ मोठ्या संख्येने वाढती आहे. विविध स्त्री संघटनानीही गेल्या १५ ते २० वर्षांपासून ह्या आपतग्रस्त स्त्रियांना न्याय देण्यासाठी आपली सर्व शक्ती खर्च करीत आहेत.प्रत्यक्षात किती संस्था/संघटना ह्या स्त्रियांना न्याय देवू शकल्या, बरेचदा यश मिळत आहे पण सर्वच केसेसमध्ये नाही. त्यासाठी संघटीतपणे परित्यक्तांना न्याय देण्यासाठी संघटना जास्त प्रयत्नशील असून त्यांची मानसिकता,आर्थिक कायदेशिर बाबींवर जास्त लक्ष देत आहेत.काही कृती आराखडे त्यादृष्टीने तयार

करण्यासाठी मुंबई येथे महिला अत्याचार विरोधी अस्थायी समिती स्थापन केली आहे. महिला आयोग महिला व मुलांसाठी सहाय्य कक्ष शासनाच्यावतीने व सामाजिक महिला संस्थांच्या देखरेखी सुरु झाली ही स्त्री चळवळीच्या प्रयत्नांचे महत्वाचे पाऊल ठरत आहे.

"परित्यक्ता : एक ज्वलंत समस्या"

८ मार्च हा आंतरराष्ट्रीय महिला दिवस. ह्या दिवशी जगभरातल्या महिला व महिला संघटना जमेल त्या पद्धतीने एकत्र येतात व स्त्रियांच्या प्रश्नांचा आणि त्यांच्या विकासाचा मागील आढावा घेऊन नवीन प्रश्न सोडविण्याचे दृष्टीने पुढील वर्षभराचे आपआपल्या परीने कार्यक्रम आखत असतात. यावर्षी स्त्री संघटनापुढे काही महत्वांच्या प्रश्नांपैकी एक प्रश्न आहे तो परित्यक्तांचा. दिवसेंदिवस हा प्रश्न उग्रच होत चाललेला दिसत आहे. गेल्या काही दशकात तो वाढलेला आहे. महाराष्ट्राच्या प्रत्येक जिल्ह्यातील आकडेवारी पाहिली तर स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचाराचे प्रमाणही वाढत्या संख्येने असलेलेच दिसत आहे. विविध स्त्री संघटना गेल्या १० ते १५ वर्षांपासून स्त्रियांना न्याय मिळवून देण्यासाठी ह्या प्रश्नावर आपली शक्ती खर्च करत आहेत. परंतु प्रत्यक्षात किती स्त्रियांना ह्या संघटना न्याय मिळवून देऊ शकल्या? बरेचदा कायद्याचा अपुरेपणा, अन्य पुरावे व समाजाची निष्क्रियता वगैरे बाबींमुळे अपयशच पदरात पडलेले दिसते. म्हणून आता ह्या वर्षी स्त्री संघटनांनी ठरविले आहे की, समस्या समस्या निवारणाबरोबरच, जास्त लक्ष केंद्रीत करायचे ते, समाजात स्त्रियांवर अत्याचारच होणार नाहीत, अशी समाजाची मानसिकता तयार करणाऱ्या बाबींवर. त्यादृष्टीने राष्ट्रीय पातळीवर काही कृती कार्यक्रमाच्या दिशा ठरविण्याकरीता महिला कार्यकर्त्यांनी मुंबई येथे नोव्हेंबर-९३ ला महिला अत्याचार विरोधी अस्थायी समिती स्थापन केली आहे.

आमचा बुलडाणा जिल्हा तसा सर्व दृष्टीने शांत शांत वाटत असला तरी अलीकडे ह्या जिल्ह्यात स्त्रियांवर होणाऱ्या अत्याचारांची संख्या वाढु लागली आहे. इतर जिल्ह्यांच्या तुलनेत स्त्रियांना जिवे मारण्याची आकडेवारी जरी कमी असली तरी इतर अत्याचारांचे स्वरूप, जसे नवऱ्याने दारु पिऊन पत्नीस छळणे, पत्नीस मारहाण करणे, टाकुन देणे किंवा घरातुन हाकलून देणे, हुंड्यासाठी व माहेरहुन काही चीज, वस्तू आणण्यासाठी पत्नीस छळणे व टाकुन देणे व तिचा मानसिक छळ करणे इ. अगदी क्षुल्लक, क्षुल्लक कारणावरून स्त्रियांना टाकून देण्यात येते, जसा काही केरकचराच.

उदा.परवा आमच्या 'स्त्री समस्या निवारण केंद्रांत' वर्तमान पत्रातून दिलेली माहिती वाचून नवीन लग्न झालेल्या मुलीकडील लोक आमचेकडे आले. अगदी क्षुल्लक कारणावरून मुलीला टाकून दिले होते का ? तर, म्हणे तिला स्वयंपाक चांगला येत नाही. रात्रीच उठून जेवते वगैरे. ही मुलगी फक्त ३ आठवडेच सासरी राहिलेली आहे. मुलगी रडत रडत आपली हकीकत सांगते. "ताई ! सासरकडच्यांनी माझ्यावर नको ते घाणेरडे आरोप केले. संशयापोटी लेडी डॉक्टर कडेही पाठविले. का पाठविले ते मला अजुनही समजले नाही. सासू स्वयंपाक चांगला करत नाही म्हणते आणि ज्याच्या त्यांच्याजवळ गाऱ्हाणे करत असते. म्हणते "हे आपण सोंग करुन" सतत मानसिक छळ चालु असतो. घरात सासरे नाहीत, ते वारलेले. मग सर्व हुकूमत सासुचीच. नवरा काही बोलत नाही. आई पुढे त्याचे काही चालतही नाही. वडील चार समजुतदार माणसे घेऊन गेले तर सासू म्हणते, "ती आम्हांला नको, मुलाला पसंत नाही" दुसरी बायको करुन घ्यायचे चाललेय त्यांचे" मग मी तिला विश्वासात घेवून विचारले, "तुला तेथेच राहायचे आहे काय ? की ..... " पुढे मुलगी सांगते" ८ महिने झाले मी माहेरी आहे. आई वडीलांनाही माझ्यामुळे चैन नाही. मानसिक त्रास सहन करत आहोत. मलाही आता जीव अगदी नकोसा झाला आहे. मला घटस्फोट नको आहे, मी तेथेच नांदेन, नवरा नाही बोलला तरी राहील. दुसरीकडे मरण्यापेक्षा त्याच घरात मरेन" आणि भावना वेगाने तिला रडु कोसळले.

तिच्या वडीलांशी विचार विनिमय करुन मग आम्ही काही महिला कार्यकर्त्यांनी प्रत्यक्ष मुलीच्या सासरी जायचे ठरविले. पण त्यांना सांगुन ठेवले की आम्ही येतो आहे हे त्यांना कळु देऊ नका, नाहीतर ते हजरच राहणार नाहीत. कारण असे आमचे अनुभव आहेत. नंतर ठरलेल्या दिवशी आम्ही मुलीच्या वडीलासह मुलाचे गावी गेलो. गावात प्रवेश करताच मुलीने तिचा नवरा दाखविला. त्याला सोबत घेऊनच आम्ही त्याच्या घरी गेलो. सासू व लहान शिक्षक दार घरीच होते. सासू सुरुवातीला काही ऐकून घ्यायचलाच तयार नव्हती. मुलीचा नवरा लवकर तोंड उघडेना. थोडा कायदयाचा धाक दाखविला तेंव्हा गाडी रुळावर आली.

खरे म्हणजे मुलीला टाकण्याइतपत कुठलेच दुर्गुण तिच्यात दिसले नाहीत. दोन्ही घराणी सुख वस्तु. मुलगी मॅट्रीक तर मुलगी चौथी अशी शैक्षणिक व वैचारिक तफावत असलेले हे जोडपे. मुलगी सुशिक्षित वातावरणात वाढलेली तर मुलगा पुर्णपणे ग्रामीण

कास्तकार. सहाजिकच मुलीने एखादेवेळी सिनेमाचे गाणे गुणगुणणे, वाड्यात पायात चप्पल घालणे पसंत पडत नव्हते, यात मुलीची मानसिक कोंडी होत होती. ही हुशार सुन प्रश्नत्तरे करते म्हणूनही सासूबाईला जड जात होती आणि एवढ्या करताच टाकुन दयायचे म्हणून स्वयंपाक येत नाही. वगैरे कारणे पुढे केल्या गेली. लग्न ठरवितांना बापानेही थोडा विचार केला असता की, सुशिक्षित घराण्यातली मुलगी खेडेगावात सामावुन घेतल्या जाईल का ? परंतु हा सारासार विचार न करताच हुंडा देऊन का होईना एक जबाबदारी टळते आहे ना? मग घ्या उरकुन असे हे लग्न झालेले होते, असे दिसते. आणि आता मात्र पश्चातापाची पाळी आली होती. समेट घडावा म्हणून आम्ही गावातील पोलीस पाटील, सरपंच, चार आप्तेष्ट इत्यादी मंडळीसह मुलाची सासू व मुलगा यांची समजुत काढली. या सर्वांवर तात्पुरता उपाय म्हणून मुलामुलीने वेगळे रहावे असे ठरले. मुलीला एका ठराविक तारखेला मुलीच्या वडिलाने सासरी पोहोचवुन द्यायचे ठरले.

आम्ही तात्पुरते समाधान मानून परत निघालो, ते मनात अनेक प्रश्न घेऊनच. खरेच का? मुलगा तिला चांगले वागवेल? सासुला हे कितपत रुचेल ? कोणकोणत्या परिस्थितीला मुलीला सामोरे जावे लागेल? अशा अनेक प्रश्नांचा गुंता आम्ही आमच्या नेहमीच्या अनुभवाने सोडवू लागलो. वाटले, तिचेही एका सुखी संसाराचे स्वप्न असेल, ते असे भंगणार का ? की त्यांच्यात परिवर्तन होणार ? स्त्रीला एकदा तिचे घर सुटले की, परत मिळणे कठीण होते. म्हणून जमेल त्या परीने आम्ही घर जोडण्याचा प्रयत्न करीत असतो. काही का होईना, काही दिवस तरी तिने परित्यक्तेचे जीवन अनुभवले होते. कोणत्याही स्त्रीला आपले घर मोडावे असे कधी वाटत नसते. (अजुन पर्यंत तरी पुढे काय झाले याविषयी मुलीच्या वडीलांकडून कळते नाही)

परित्यक्तेचे हे एक लहानसे प्रतिनिधीक उदाहरण आहे. अशा हजारो महिला परित्यक्ता होत आहेत. आपल्या महाराष्ट्रातच जवळ जवळ सहा लाखापेक्षा जास्त परित्यक्ता आहेत, म्हणून या प्रश्नांवर विचार करण्यासाठी व परित्यक्तांच्या मागण्यासाठी ३० जानेवारीला सोसॉलिस्ट फ्रन्टने औरंगाबादला एक राज्यव्यापी "परित्यक्ता हक्क परिषद" घेतली. महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातून प्रचंड प्रमाणात परित्यक्ता उपस्थित होत्या. जवळ जवळ ४० ते ४५ हजाराचे वर परित्यक्ता तेथे जमल्या होत्या. हे त्यांचे चित्र खंतावणारे होते. तेथे परित्यक्तांच्या प्रश्नाबरोबरच बऱ्याच स्त्री समस्यांचाही ऊहापोह झाला. अनेक ठराव पारीत केल्या गेले व त्याच्या प्रतीही मुख्यमंत्र्यांना पाठविण्यात आल्यात. परिषदेत

काही परित्यक्तांनी आपली दुःखे व्यक्त केली.डॉक्टर असणाऱ्यापासून तर लहान गावपाड्यापर्यंतच्या परित्यक्ता बोलल्या. आपआपल्या मायबोलीत बोलल्या. मानवतेला पाझर फोडायला लावणारे काहींचे आत्कलन तर मन हेलावणारे होते.काही नामांकित साहित्यिकांच्या टाकलेल्या बायकांही होत्या.एका नामांकित कविची टाकलेली बायको बोलली, एवढा मोठा नावाजलेला कवी अशा तऱ्हेने पत्नीस टाकु शकतो ही कल्पनाच मनाला शहारुन चीड आणून गेली. त्या कविला सारा महाराष्ट्र ओळखतो, तो सत्कार घेत मानाने दुसऱ्या पत्नीबरोबर मिरवतो. पत्नीने मात्र त्यांच्या मुलांना शिकविले, मोठे केले. आपल्या आवेशपूर्ण व विदारक भाषणात ती पुढे म्हणाली, "काय पोटगी मागायची त्याला आपण? त्यालाच मी पोटगी पाठविते आणि स्त्रियांनो ! ही हिम्मत तुम्ही ठेवा, अशी हिम्मत तुम्ही बाळगली नाही तर तुम्ही जगूच शकत नाही."श्वास रोखून ते प्रचंड सभागृह त्या परित्यक्तेचे भाषण ऐकत होते. अशा अनेक स्त्रियांचे विदारक अनुभव तेथे ऐकायला मिळत होते व हृदय पिळवटुन निघत होते.

अनेक मुद्दे ह्या अनुषंगाने पुढे येतात. प्रश्न येतो तो स्त्रियांना न टाकण्याचा, माणुस म्हणुन जगण्याचा हक्क आज स्वातंत्र्य काळातही हिरावुन घेतले जाण्याचा. स्त्रियांना न्याय मिळवुन देण्यात आमचे कायदेही अपुरे आहेत, समाजबळही अपुरे आहे. अशा स्त्रियांनी मग काय करावे ? परित्यक्ता हक्क परिषदेत मेघा पाटकर म्हणाल्या "त्याने मला टाकली नाही, मीच कात टाकली" असा आत्मविश्वास स्त्रियांच्या ठिकाणी येणे महत्वाचे आहे. त्याकरीता समाजात निकोप वातावरण निर्माण होण्याची आवश्यकता आहे. बाईला टाकल्यावर ती बेघर होते. कारण, आर्थिक पाठबळ नसते. शिक्षणाच्या अभावामुळे नोकरी,धंदा नसतो. सगळ्यात मोठी अडचण आहे ती आर्थिक परावलंबीत्वाची आणि त्याचे सर्वात मोठे कारण आहे शिक्षणाची कमी,म्हणून मुलींना शिकविण्याची नितांत गरज आहे.त्यामुळेच त्यांना नोकऱ्यामध्ये अधिक जागा मिळतील.लग्न झाल्याबरोबर कायदयाने कायदयानेच तिच्या नावाने अर्धे घर व संपत्ती तिच्या नावावर व्हायला हवी.कायदयाशिवाय ह्या गोष्टी व्हायच्या नाहीत. कायदे करणारे ही पुरुषच आहेत, म्हणुन स्त्री संघटनांनी हे प्रश्न हाती घेतलेत.

आजही स्त्री शिक्षणाची दयनीय अवस्था आहे. स्त्रियांमधीलच शिक्षणाचे प्रमाण कमी का ? मुलींचेच शाळेतुन गळती होण्याची कारणे काय? मुले किंवा मुली यांची गळती होतेच का ? याकरीता शासनातर्फे सर्व स्तरावर सर्वेक्षण व्हावे. सेवाभावी स्त्री मुक्ती संघटना, मुंबई एवढे व्यापक सर्वेक्षण करू शकतात. सध्यातरी काही जुजब्वी उपाय सुचविण्यासारखे आहेत.

जसे, मुलीला शिक्षण न देणाऱ्या पालकास कोणत्याही राजकीय पक्षाने निवडणुकीचे तिकीट देऊ नये, मुलीस शिक्षण न देणाऱ्या नोकरीवाल्यांची पगारवाढ थांबवावी, त्याला नोकरीत बढती मिळू नये, पालकास शिक्षा ठोठाविण्याचा कायदाच करावा. दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबातील मुला-मुलींना शाळेत जाण्याकरीता रोजचा भत्ता द्यावा वगैरे. आजचे किती राजकारणी पुढारी मनापासून स्त्रियांच्या प्रश्नांसाठी लढतात? वास्तविक ५०% मते ही स्त्रियांची असतात. स्त्रियांकरीता खरे म्हणजे हा किती विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे ? त्यांनी निवडणुकीस उभ्या असलेल्या उमेदवारास हा प्रश्न हमखास विचारला पाहिजे. आता इतर धडक मोहिमेप्रमाणे स्त्री शिक्षणाची धडक मोहीम किमान १५ वर्षे तरी हाती घेतली पाहिजे. आजही स्त्रियांना मजुरीच्या कामावर कमी प्रमाणात घेतले जाते, घेतले तर राजरोजसपणे पुरुषांपेक्षा कमी मजुरी दिली जाते.

स्त्रियांचे असंख्य प्रश्न आहेत. हुंड्यासारखी समाजाला लागलेली किड कशी कमी करता येईल? हुंडाबळीचे प्रमाण वाढतच आहे, मुली स्वतः जाळून घेतच आहेत किंवा जाळल्या जात आहेत. जळणाऱ्या मुली मृत्युपूर्व जबानीत मी "स्वतः जाळून घेत आहे" असे सांगतात का? एक प्रकारच्या दबावाचे वातावरण तेथे असते. स्त्रीची मृत्युपूर्व जबानी घेतांना तिच्यावर कसल्याही प्रकारचा दबाव येईल, अशी घरची किंवा नातेवाईक मंडळी (सासरची किंवा माहेरचीही) तेथे नको तर महिला सामाजिक कार्यकर्त्यांसमोर तिची जबानी घेणे आवश्यक ठरविले पाहिजे. हुंडाबळीच्या बहुतेक केसेसमध्ये गुन्हेगार सुटतात. त्यामुळे ते सोकावतात, कायदयाचाही धाक राहत नाही. जळणाऱ्या मुली शिकलेल्या असल्या तरी आत्मविश्वासाचा अभाव त्यांच्या ठिकाणी असतो. त्यांची मानसिकताच तशी बनविली गेलेली असते. सर्व प्रश्नांना उत्तरे सापडू शकतात, फक्त काही काळ जाऊ द्यावा लागतो. जाळून घेऊन किंवा विहीरीत जीव देऊन आत्महत्या केल्याने प्रश्न सुटत नसतात, तर संकटावर मात करणे हेच खरे जीवन आहे.

नुकतेच चंद्रपुर जिल्ह्यातील चिमुर् जवळील वडसी या गावी तुकडोजी महाराजाच्या यात्रेच्या निमित्ताने समाजकंटकांनी भोळ्या भाबड्या स्त्रियांची जी भयानक विटंबना केली ती मानवतेला काळीमा फासणारी आहे. ह्या यात्रेला महिलांनी जाणे हा काय त्यांचा दोष मानायचा? अशा गुन्हेगारांना कठोर शासन झाले पाहिजेत. त्यामुळे तरी दुसरीकडे अशाप्रकारचे गुन्हे हे गावगुंड करणार नाहीत. कन्या भ्रूण हत्येचा सरकारी आकडा सन १९८२ला ७८०० होता. गर्भजल परिक्षेत स्त्री लिंगी गर्भपाताचे प्रमाण वाढतच आहे. एकुण

ह्या स्त्रीविषयक भीषण समाजस्थितीत बदल होणे नितांत आवश्यक झाले आहे. राजकारणी मंडळींना सामाजिक परिवर्तनात फारसा रस नसतो,ते स्त्रियांच्या प्रश्नांना फारसे महत्व देतांना दिसत नाहीत. राज्य महिला आयोग स्थापन केला ही त्यातल्या त्यात समाधानाची बाब दिसते. आता राज्य व राष्ट्रीय महिला आयोगाकडून बऱ्याच अपेक्षा करावयास हरकत नसावी, परंतु एक वर्ष झाले तरी फारशी प्रगती दिसत नाही. नागपुरला कृती कार्यक्रमाची दिशा ठरविण्याकरीता राज्यातील महिलांचे आयोगातर्फे शिबीर आयोजित केले होते. म्हणजे शेवटी स्त्री संघटनांनाच हे प्रश्न सोडवावे लागणार आहेत. त्यादृष्टीने बुलडाणा स्त्री मुक्ती संघटनेने झोपडपट्यातील मुला-मुलींना शाळेत घालण्याचे प्रयत्न सुरु केलेले आहेत.गळती झालेल्या मुलींना पुन्हा शाळेत घालण्याकरीता विशेष प्रयत्न सुरु केलेले आहेत.स्त्रीयांमधील अंधश्रद्धा कमी व्हाव्यात म्हणुन अनेक संघटनातर्फे बुलडाणा येथे आंतर राष्ट्रीय महिला दिनानिमित्ताने फक्त स्त्रियांकरीताच एक दिवसाचे अंधश्रद्धा निर्मुलनाचे शिबीरे सतत आयोजित केली जात आहेत.

त्यासाठी समाजाने मुलींना ओझे न मानता तिला मुलासारखे वाढवावयाचे प्रयत्न करावयास हवेत. बेकायदेशिर दुसरे,लग्न करणाऱ्यांवर किंवा दुसरी बायको तशीच ठेवुन घेणारावर बहिष्कार टाकला पाहिजे.मुलींना निर्भय बनवा,निर्णयक्षम व स्वावलंबी बनवा, स्त्रियांमधील न्युनगंड व पुरुषांमधील अहंगड नष्ट करा.स्त्री जीवन पुरुषाला परस्पर पुरक माना,माणसाशी माणसासारखे वागा. परित्यक्तेचे प्रश्न हे आता केवळ तिचेच राहिले नाहीत ते सर्व समाजाचे व शासनाचे झालेले आहेत.

"आजच्या स्त्रियांनी कसे व्यक्त व्हावे."

जाते व शेती :- प्राचीन लोकसंस्कृतीत जात्यावरील दळण व शेतीतील कामे, सणावारा, आशयधन लोकभावना व्यक्त होण्याची ठिकाणे होती. दळतांना काम करतांना निसर्गाला जोडलेले आपले योजलेल्या सणांची पुजा करतांना त्या गात असत, त्यांची स्मरणशक्ती पाठांतराचे बळावर होती. वस्तुनिष्ठ व अनुभव सिद्धता असलेली ओवी समुहगीत रचना, जीवनाचे सर्व टप्पे मोघलाई, इंग्रजांचे राज्य, महात्मा गांधी, कंट्रोल फापड परमिट, इंदिरा काँग्रेस त्या-त्या वेळेसचे जीवनाचे आशयगर्भ टप्पे त्यांनी अभिव्यक्त केले. जीवनातील सर्व दुःखद भोगवल्यांचा घाडोळा या सीतायनाचे निमित्ताने मला मांडता आला व मनातले साचलेपण वाहून कमी झाले.

आजच्या नगर संस्कृतीने बोलीभाषेत असलेल्या ह्या लोक संस्कृतीवर गळा घोटणारे दडपण आणले गेले आहे.

काळ बदलला आजच्या स्त्रीच्या भोगवट्यांचे रुपही वेगळ्या स्वरूपात पुढे आले. निर्णय प्रक्रिया हिचा भाग माणूस म्हणून जगणे हे असे अनेक प्रश्न आणि प्रश्नच निर्णय झाले. ह्या व्यवस्थेत ते मांडले गेले पाहिजे, ते व्यक्त झाले पाहिजे, त्यासाठी लिहिल्या गेले पाहिजे, वाचनही झाले पाहिजे, व्यक्त होतांना त्यात मोकळेपणा असावा. लोक काय म्हणतील हा आडपडदा नसावा, हे लोक आपल्याला प्रसंगात मदत करतात काय ? नाही ना उलट टिंगल टवाळी करतात, मग आपण अशा लोकांचा का विचार करावा ? कर्तव्ये पार पाडीत असतांना आपल्या स्वतःसाठी स्वतंत्र वेळ द्यावा. तुम्ही व्यक्त व्हाल तेंव्हाच अभिजात परंपरा व लोक परंपरेचे नाते जपले जाईल.

ऐरंड ऊस एका दांडा पाणी पिती

ऐरंड वाया जाती ऊसाला गोडी किती

शेवटी ज्याला जे घ्यायाचे तो ते घेत राहील. मध्य युगीन काळात स्त्रीसंतांनी स्त्रियांसाठी धर्म क्षेत्रात मोठी क्रांती केली.

इंदुमती लहाने
अध्यक्षा, स्त्री मुक्ती संघटना बुलडाणा.